

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПОДСТВО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЬЧИНІ
VII

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.
№ 7 (165), July, 1961, Vol. XIV.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N 1, Tel.: NORht 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1961 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	200 пезів	105 пезів	55 пезів	20 пезів
Бельгія ..	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ..	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц	80 цент.
Франція ..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 7/91 (165)

ЛИПЕНЬ, 1961

Річник VIII (XIV)

Зміст VII-ої книжки

Слава Подільська: ІДЕЇ АБН — ПЕРЕМАГАЮТЬ	637
Є. Алетіано-Попівський: ІДЕЯ ЧИНУ І ЛЮДИ ТРИДЦЯТОГО ЧЕРВНЯ	649
Кн. І. Токаржевський-Карашевич: КОНСТИТУЦІЙНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (продовження, 3)	661
Проф. д-р Вадим Щербаківський: УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП (продовження, II)	673
Михайло Б. Ждан: ПЕРШИЙ НАПАД ТАТАР НА УКРАЇНУ (Події і проблеми)	684
Софія з Фредрів Шептицька: МОЛОДІСТЬ І ПОКЛИКАННЯ ОТЦЯ РОМАНА-АНДРІЯ ШЕПТИЦЬКОГО (продовження, 2)	699
Проф. Вадим Щербаківський: З ЖИТТЯ АРХІЕПІСКОПА ПАР- ФЕНІЯ ЛЕВИЦЬКОГО	708
Леонід Полтава: ПАМ'ЯТІ АЛЬФРЕДА ЕНСЕНА — ШВЕДСЬКОГО ПРИЯТЕЛЯ УКРАЇНИ	712
Дж. К. Честертон: ЄРЕТИКИ (Скорочено переклав з англ. мови П. П.; продовження, 2)	715
Михайло Павлюк: КРИЗОВІ ПРОЦЕСИ В ГОСПОДАРСТВІ ССРС	729
Инж. Д. Шалдій: РЕОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СССР	735
С. М. Мечняк: ТЕРОРИСТИЧНІ ОРГАНИ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕ- РІАЛІЗМУ (продовження, 5)	741
О. Д.: ЦК КОМПАРТІЇ В УКРАЇНІ ПРОТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»	751

Поезії:

Петро Кізко: ВДОВА — 659; ВІТРІВ ЗНЯЛИСЬ... — 660.
Лариса Мурович: ПРОЩЕННЯ — 672; ПЕРЕД НАСТУПОМ — 683;
ОЗЕРО СПОКОЮ — 707; СХРЕЩЕНІ МЕЧІ — 728. Андрій Легіт:
ЖИТТЯ—ЖИТТЯ — 714; Я ЗА МОЛОДІСТЬ ВОГОВІ ДЯКУЮ —
727. Богдан Курилас: ПРИТЧА ПРО СІВАЧА — 725. М. Верес:
МУЗИ — 726; САД — 726-727. Р. Володимир: МЕРТВІ ДРУЗІ — 728.

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

... "Library & Book Supply"
1, Barton St.,
Glenroy 9., Victoria.

АВСТРІЯ

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Szevchuk, Esq.
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabelle,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224.

ФРАНЦІЯ:

C.F.T.G.—Sect. Ukrainienne,
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 пдл.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Слава ПОДІЛЬСЬКА

ІДЕЇ АБН — ПЕРЕМАГАЮТЬ

В 1917 році в Києві відбувся з'їзд представників народів середньої Європи, що були поневолені колишньою царською Московською імперією. Були представники України, Польщі, Вілорусії, Балтицьких держав (Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія), Дону, а навіть і делегати далекого Сибіру. Всі вони з'їхалися до Києва, щоб спільно обмірковувати шляхи й методи дальшої боротьби проти московської імперіалістичної політики.

На жаль, у 1917-20 роках не зорганізовано спільного фронту поневолених Москвою народів, що — очевидно — дуже негативно відбилосся на визвольних революціях, бо не всі згадані народи могли захистити свою відновлену державність і знову впади жертвою нових московських окупантів — большевиків. На місці колишньої царської імперії постала нова імперія — т. зв. ССРСР. Та навіть і ті народи, що хвилево визволились з-під московського панування (Польща, Балтицькі держави), не могли вдержати своєї державної самостійності в сусідстві Московської імперії і сьогодні також знайшлися у сфері її панування й поневолення.

Проте ідея спільного фронту поневолених народів у боротьбі з Москвою жила далі, розвивалася і врешті стала єдиноправильною концепцією визволення. Під час другої світової війни вона знову відродилася і почала набирати практичних організованих форм і виявів.

Саме 20 років тому, в 1941 році, з ініціативи революційної ОУН визвольні організації поневолених Москвою народів почали видавати за кордоном бюлетень «Наш Фронт». У ньому закликали всі революційні організації до співпраці, координації дії і спільного фронту боротьби з московськими імперіалістами.

Вже пізніше, в 1956 році, угорська революція ще раз показала і підтвердила необхідність спільного фронту поневолених народів. Організатори згаданої угорської революції покладались передусім на допомогу західного світу і, замість до поневолених в ССРСР народів, апелювали до Заходу, даремно чекаючи на його допомогу.

В бюлетені «Наш Фронт» мета і програма спільної боротьби поневолених народів була з'ясована так: «...Політична суверенність поневолених Москвою народів, а шлях до цієї мети веде через повний розвал московської тюрми народів, ССРСР, революційними силами поневолених Москвою народів. Ніякі хвилеві зміни кордонів московської тюрми народів не можуть мати впливу на революційну політику народів заінтересованих у розвалі Московської імперії...»

Слід пригадати, що в «Нашому Фронті» було й виразне становище до московського народу: «Мусимо пам'ятати, що за сьогоднішнім режимом кремлівської кліки з НКВД, за сталінською конституцією та іншими советськими «благодатями» — стоїть одвічний московський імперіалізм... Московські протибольшевицькі націоналісти хочуть лише захопити владу в Московській імперії у свої руки. Їх мета — засісти в

Кремлі на тих місцях, що їх займають тепер большевики. Наша мета — розвал Московської імперії... Тому ніколи не може бути мови про співпрацю революційних організацій поневолених Москвою народів з московськими протибольшевицькими націоналістами».

Сьогодні деякі наші, українські, пацифісти, духово заломані й придушені «величчю русскаго народа», проповідують знову збанкрутовані давно гасла спілкування і співпраці з москалями. Що ж змінилося за тих 20 років у ставленні московських «штемплєваних» антикомуністів до визвольної боротьби українського та інших поневолених народів, які прагнуть відновити свої національні суверенні держави? Пропагатори співпраці з «добрими» москалями, нам цього не кажуть. Але факти говорять, що не сталося нічого, що загарбницький апетит московських імперіялістів усіх мастей не пригупився. Приклади — їх дуже багато! От хоч би відома заява 16-ти московських професорів у США, що з обуренням протестують, як це Конгрес США міг схвалити «Тиждень Поневолених Народів», моральну підтримку поневоленим народам у ССРСР. Чи може дехто думає, що коли московські «антикомуністи» причеплять собі тризуба і виступають в імені «юкренієн ліберейшен мувмент», як це було на деяких міжнародних антикомуністичних конференціях (в Сайгоні в 1957 р. чи в Тайпеї в 1960 р.), то це вже доказ їх прихильного ставлення до України? Як швидко забули навіть деякі «націоналісти» ствердження у згаданому бюлетені «Наш Фронт»: «...Знищити Москву, як центр імперіялістичного насильства, та осягнути нашу мету можна лише шляхом консеквентної і безкомпромісової боротьби молодих життєздатних народів!»

В процесі героїчної боротьби поневолених народів, особливо українського, на два фронти — проти московських большевиків і німецьких гітлерівців — ідея спільного фронту поневолених народів перетворювалась у конкретну дійсність.

В листопаді (21-22) 1943 року, з ініціативи революційної ОУН відбулась I-ша Конференція поневолених народів Східної Європи і Азії, що пройшла під гаслом: «Свобода народам і людині!» В ній брали участь уповноважені делегати 12-ти народів — українців, білорусів, грузинів, азербайджанців, вірмен, татар, осетинців, кабардинців, черкасів, башкирів, чувашів, туркестанців (узбеки й казахи).

Напередодні Конференції був бій з німцями, що наблизилися до місцевості, де мав відбуватися з'їзд. В ньому, крім відділів УПА, брали участь і делегати під командою майора-грузина. Німців розбито. Цей бій був символічним виявом спільних ідей і спільної боротьби поневолених народів проти московських і гітлерівських загарбників.

Тоді рішено створити Національний Комітет Поневолених Народів, який мав координувати їх революційну боротьбу. В Українській Повстанській Армії, як черговий крок на шляху творення спільного фронту, організувалися національні відділи поневолених народів, що мали розростися в самостійні національні повстанські армії та перейти на території своїх народів для продовжування боротьби. Так розгорталися протибольшевицькі акції повстанців в Україні, Білорусії, Словаччині, в Прибалтицьких країнах, у Польщі, Туркестані, на Далекому Сході й Кавказі.

Започаткований на рідних землях спільний фронт поневолеких народів завершився політичним актом на еміграції. 16-го квітня 1946 року в Німеччині відбувся Перший Конгрес Антибольшевицького Блоку Народів (АБН). В комунікаті Секретаріату АБН про цю подію написано так:

«В продовженні започаткованої ще на Першій Конференції Поневолеких Народів Східньої Європи і підсовєтської Азії в днях 21-22 листопада 1943 р. акції об'єднання для спільної визвольної боротьби проти гітлеризму і большевизму всіх поневолеких і загрожених большевизмом і гітлеризмом народів, 16-го квітня 1946 року відбулося установче зібрання уповноважених представників державно-політичних чинників, національно-визвольних центрів і організацій народів підбольшевицької Європи і Азії, що заініціювали створення Антибольшевицького Блоку Народів (АБН)».

В Деклярації АБН, між іншим, читаємо: «АБН це об'єднання свободолюбних народів для спільної боротьби з большевизмом. Його геополітичний засяг — вся підбольшевицька Європа й Азія. Фіни, естонці, лотиші, литовці, білоруси, поляки, словаки, чехи, мадяри, серби, хорвати, словінці, албанці, болгари, румуни, українці, козаки Дону й інших козачих земель, калмики, північно-кавказькі народи, грузини, вірмени, азербайджанці, туркестанці (туркмени, узбеки, таджики, казахи, киргизи, каракалпаки), народи т. зв. РСФСР, татари, башкири, монгольські й інші народи Сибіру та Далекого Сходу — такі є народи, що їх охоплює АБН. Кожен з цих народів має свої окремі проблеми до вирішення і свої особливі цілі, але для всіх них в АБН є головне одне: боротьба з большевизмом! Цій боротьбі повинно бути підпорядковане все інше в АБН. На своєму прапорі, як основну мету своєї боротьби, АБН підносить гасло: **«Воля народам! Воля людям!»**

Так остаточно завершено політичну й дійово-ідейну концепцію визволення поневолеких Москвою народів, щоб «по остаточноїм знищенні большевицької тиранії, на світі запанував тривалий мир між народами, при якому кожен народ мав би вповні запевнену безпеку своїх державних кордонів від усякої воєнної агресії, а всі люди в усіх країнах могли жити в спокої, вільні від усякого страху війни і злиднів».

АБН рішуче відкинув підступне, фальшиве гасло Комінтерну «Пролетарі всіх країн єднайтесь», а проголосив своє: «Свободолюбні народи і люди всього світу, єднайтесь в боротьбі проти большевизму, за волю народів і людини». З того часу АБН почав свою широку політичну діяльність, поширюючи її на всі країни вільного світу. І тут саме короткими фрагментами хочемо показати розвиток дії АБН-у і його ідейну перемогу в сучасній міжнародній ситуації.

В травні 1948 року в одному з міст Західньої Німеччини, відбувся Другий Конгрес Антибольшевицького Блоку Народів, у якому взяли участь представники національно-визвольних організацій України, Туркестану, Білорусії, Грузії, Ідель-Уралу (татари, чуваші, ком'зиряни мордвини, башкири, марійці), Козацьких земель, Литви, Латвії, Румунії, Словаччини, Північного Кавказу (осетини, кабардинці, чечени, черкаси, балкарці) і Сербії.

В післявоєнний час діяльність АБН натрапляла на особливо важкі труднощі. Західній світ не хотів порушувати своєї «дружби» з москов-

ськими більшовиками, своїми недавніми союзниками в боротьбі з гітлерівською Німеччиною; мріяв про «співжиття» і «мир» з Московською імперією. Тому ідеї АБН були для нього надто «агресивні» і не знаходили належного визнання.

Першою організацією у вільному світі, що нав'язала тісний контакт з АБН — була Шотландська Ліга Європейської Свободи під проводом її голови Дж. Ф. Стюарта, яка активно підтримала ідеї і визвольну боротьбу поневолених Москвою народів. У днях 12-14 червня 1950 року в Единбурзі (Великобританія) відбувся під патронатом Шотландської Ліги з'їзд представників революційно-визвольних рухів, об'єднаних в АБН. В цій Конференції брали участь 35 уповноважених делегатів від 17-ти народів: українців, лотиських, литовців, білорусів, словаків, чехів, мадярів, сербів, хорватів, болгар, румунів, грузинів, козаків, північно-кавказців, туркестанців, азербайджанців, ідель-уральців. Маючи підтримку Шотландської Ліги Європейської Свободи, Конференція АБН в Единбурзі звернулася з закликом до вільного світу створити спільний антибільшовицький фронт усіх свободолюбних народів по обидвох боках залізної заслони для оборони свободи, релігії й культури від московсько-більшовицького варварства.

«Пам'ятайте, — читаємо у Зверненні АБН до народів вільного світу, — що доти не будете вільні від вічної змори знищення, доки уярмлені потворною Російською імперією народи не будуть суверенними державами на своїх землях. Це прийде не раніш, аж буде розвалена, знищена жаклива імперія, збудована на крові й поті, на смерті десятків мільйонів людей, для якої народовбивство є підставою її існування».

Тут же, на Конференції АБН в Единбурзі, з якою вповні солідаризувалася Шотландська Ліга, висунуено ідею спільного світового фронту боротьби проти московсько-комуністичної імперії та її агресивної політики.

Того ж року в вересні на пресовій Конференції у Франкфурті (Зах. Німеччина), що відбулася для представників пресових агентій США, Англії, Німеччини, Франції і Данії, АБН ще раз повторив свій апел до вільного світу, звертаючи особливу увагу на те, що за залізною заслоною ще діють повстанські армії і підпільні національно-визвольні рухи, які не мають жодної зовнішньої підтримки; та що моральна й технічна підтримка для визвольного фронту за залізною заслоною не тільки скріпить його боротьбу й наблизить його перемогу над Москвою, а також відверне від світу загрозу третьої світової, атомної війни.

Вслід за Конференціями Централі АБН, у різних містах Німеччини, Великобританії, Канади, США, Франції та інших європейських і заокеанських країн відбуваються масові маніфестації, організовані філіями АБН, головною метою яких є з'єднати опінію вільного світу для підтримки боротьби поневолених Москвою народів. Ідеї АБН швидко розповсюджуються по всіх країнах поселення політичної еміграції поневолених в СССР народів і постає цілий ряд Філій АБН. І так, напр., в березні 1951 року в США постає об'єднання «Американські Приятелі АБН» (АП АБН), в березні 1953 р. засновано Філію АБН в Австралії, в березні того ж самого року — в Канаді; крім цього філії АБН заснуються і в інших країнах — Англії, Франції і т. д.

В днях 27-29 березня 1953 р. в Мюнхені відбувся Третій Конгрес АВН, на якому стверджено, що: «В обличчі сучасного світового політичного становища... об'єднані в АВН народи, а також усі інші пригноблені або безпосередньо загрожені Московою нації Європи і Азії, повинні покладатись у своїй боротьбі насамперед на власні сили, щоб досягнути своєї мети... АВН співпрацює з тими колами та силами у вільному світі, які виявляють повну згоду з ідеями національної свободи та незалежності поневолених більшовизмом народів».

В той же час поживаються політична діяльність керівників ЦК АВН і зміцнюються зв'язки з політичними колами та визначними політиками вільного світу. Відбувається ряд подорожей провідних діячів АВН по Європі й на Близький Схід, особливо голови ЦК АВН Ярослава Стецька і Велі Каюм-Хана (голови Туркестанського Комітету Національної Єдності).

В 1955 році Ярослав Стецько відбув зустріч з головою Еспанської держави ген. Франко, який виявив велике зацікавлення визвольною боротьбою поневолених Московою народів, концепцією і метою АВН.

В 1956 році на запрошення уряду Національного Китаю голова ЦК АВН Я. Стецько відбув подорож на Формозу. Тут мав розмови з президентом Чіан Кай-шеком та з іншими найвищими урядовими політиками Китаю. Наслідком цієї візиту голови АВН був договір про співпрацю, складений між АВН-ом і Антикомуністичною Лірою Народів, у боротьбі проти комунізму й московського імперіялізму. В договорі визначено таку мету обидвох антикомуністичних організацій: «Розбиття інтернаціонального комуністичного блоку, знищення російського імперіялізму і підтримання дотичних поневолених російським імперіялізмом націй в Європі й Азії для відновлення їхньої незалежності на їх первісних етнографічних теренах». Заданням обидвох організацій є: «Зміцнити консолідацію азійських та європейських народів у боротьбі проти комунізму й російського імперіялізму, щоб прискіпити організацію спільного міжнародного фронту на основі державної незалежності для всіх націй».

У зв'язку зі складеним договором в 1957 році до Тайпею виїхала Місія АВН (п. В. Косик і Ю. Заблоцький), що негайно почала свою діяльність. Головна праця Місії — радіопередавання за залізну заслону, ширення на азійському терені друком, словом, особистими контактами правди про Україну та інші поневолені Московою народи, поглиблювання і зміцнювання контактів з АПАКЛ.

Коли в 1957 році відбувалася Третя Конференція Антикомуністичної Ліги Азійських Народів, до складу якої вже входили майже всі вільні народи Південно-Східної Азії (за винятком Індії і Японії) Австралія і Туреччина, в ній вперше брав участь Антибільшовицький Блок Народів у ролі обсерватора. На тій же Конференції ще відчувалася сильна тенденція «непередрішення» у питанні поневолених Московою народів. Делегати говорили про конечність боротьби проти «міжнародного комунізму», але не згадували про російський імперіялізм, фактичну й найбільшу загрозу для вільного світу, приховану під плащиком комунізму. На тій Конференції делегати АВН — Я. Стецько, ген. Ф. Фаркаш де Кісбарнак і Слава Стецько — вперше висунули справу поневолених Московою народів, їх довголітню боротьбу проти комуністичного москов-

ського імперіялізму, та закликали вільні народи Азії до солідарності з поневоленими народами в СРСР. Між делегатами АБН і представниками московського НТС, які брали участь у тій Конференції також у характері обсерваторів, прийшло до гострого зіткнення. Московський НТС, як і всюди, так і тут, намагався виступати в ролі «уповноважених представників» усіх національностей в СРСР, які разом нібито творять «один російський народ», а метою яких по знищенні комунізму є «російська федерація». Рішуча й обґрунтована відповідь делегатів АБН білим московським імперіялістам примусила делегатів АПАКЛ шукати відповіді на питання, яка справжня різниця між метою і програмою АБН з одного боку і метою та програмою НТС — з другого. На цю тему між делегатами велися жваві розмови, а турецький амбасадор до Національного Китаю дав коротке, але дуже влучне пояснення: «Різниця між АБН і НТС така, що АБН хоче розвалити Російську імперію, а НТС намагається її зберегти».

Тут треба підкреслити, що в той час позиції НТС в Азії були дуже міцні. Користуючись підтримкою американських «приватних» попередніх кіл, НТС розбудував свої станиці в різних країнах вільної Азії, позуючи в ролі «антикомуністів» і намагаючись присвоїти собі навіть визвольну боротьбу УПА та страйки-повстання в'язнів в концтаборах СРСР. Таким способом НТС ширив свої єдинонеділимські ідеї і на терені Азії.

Діяльність Місії АБН в Національному Китаю, широка акція АБН, чужомовні видання і листування, персональні контакти представників ЦК АБН і т. п. — роз'яснювали визвольну концепцію поневолених Москвою народів, демаскували московський імперіялізм і колоніалізм та звертали увагу азійським народам на правдиву істоту і джерело комунізму.

На конференції АПАКЛ в Тайпею в 1960 році делегація АБН була змушена ще раз рішуче виступити проти НТС, опрацювавши відповідний еляборат, у якому фактами доказано консеквентну й незмінну імперіялістичну політику як царської, так і сучасної червоної Московської імперії. Зі змістом цього еляборату обзнайомилися всі делегати Конференції, а НТС, на знак протесту, залишив залю нарад.

Так ступнево ідеї визвольної революції поневолених Москвою народів і співпраці всіх антикомуністичних, антиросійських сил світу — знаходили щораз ширший ґрунт і відгук в Азії, в Європі й на американському континенті.

Восени 1957 року АБН склав договір про співпрацю з Міжамериканською Конфедерацією Оборони Континенту (МКОК). В Європі в той час зміцнюється співпраця з голландською і іспанською протикомуністичними організаціями.

Того ж року, з ініціативи АБН, представники Міжамериканської Конфедерації відбули подорож до Тайпею, де спільно з Антибольшевицькою Лігою Азійських Народів вирішили скликати міжнародну антикомуністичну конференцію. В березні 1958 р. в Мехіко відбулась підготовча Конференція представників протикомуністичних організацій 65 країн, завданням якої було покласти основи і схвалити відповідні постанови для скликання Світового Протикомуністичного Конгресу. Правними орга-

нізаторами й господарями Конференції були АПАКЛ і МКОК; Конференцією проводив голова МКОК — адмірал Карл Пенна Вотто. Делегати АБН і українських організацій брали жваву участь у покликаних конференційських комісіях, завданням яких було опрацювати статут, програму й платформу майбутнього Світового Антикомуністичного Конгресу. З українців, що одночасно заступали концепцію АБН, на підготовчій конференції брали участь: Ярослав Стецько — голова ЦК АБН, ред. В. Душник — представник Українського Конгресового Комітету в США, д-р Н. Процик — представник Американських Приятелів АБН, ред. І. Білинський — від ООЧСУ, В. Везлибник — від АБН в Канаді, ред. М. Сосновський і І. Бойко — від ЛВУ в Канаді, М. А. Рубінець з Аргентини — представник Антикомуністичного Об'єднання Поневолених Європейських Народів.

Треба підкреслити, що українські делегати на цій Конференції у формулюванні програмово-політичних стверджень відіграли вирішальну роль. Тому Мехіканська Конференція є дальшим етапом зростання впливу ідей та концепції АБН на програму й ідеологію антикомуністичних організацій у вільному світі. Конференція ця визнала, що: «Комунізм є злочинною ідеологією, скерованою проти людської природи і для знищення людства; з уваги на те, що міжнародний комунізм, керований совєтською Росією, змагає з допомогою політичної інфільтрації, економічної пенетрації та безпосередньої воєнної агресії до остаточного опанування вільного світу, ми, свободолюбні й демократичні народи світу, еднаємось і творимо Світовий Протикомуністичний Конгрес, за свободу і визволення всіх рас, народів і країн». А далі: «Нашою метою є: «Забезпечити національно-державну незалежність, особисту свободу і демократію вільним ще народам, визволити і відновити національні держави, поневолених комунізмом і московським імперіялізмом народів».

Конференція в Мехіко схвалила політичну платформу для Світового Антикомуністичного Конгресу, в якій, між іншим, читаємо: «Тому, що інтернаціональний комунізм є інструментом московського імперіялізму, боротьба проти міжнародного комунізму автоматично є боротьбою проти московського імперіялізму, з ясним розумінням того, що остаточною метою боротьби за волю і справедливість у усьому світі є знищення міжнародного комунізму та московського імперіялізму, розвал Московської імперії, що існує тепер у вигляді СРСР і т. зв. його сателітів, відновлення державної незалежності в етнографічних межах усіх тих народів, що їх Москва поневолила в будь-який час у Східній і Центральній Європі та Азії».

Схвалення цієї платформи представниками протикомуністичних організацій з 65 країн, є наочною перемогою гасла, висуненого тому 20 років українським визвольним рухом: «Воля народам! — Воля людині!»

Цими постановами засуджено намагання московських білих імперялістів звести боротьбу з московським тоталітаризмом-імперіялізмом на фальшивий шлях — тільки до боротьби з московсько-большевицьким режимом, щоб зберегти Московську імперію, знову перефарбовану.

До Підготовчого Комітету, завданням якого є скликати Світовий Антикомуністичний Конгрес за Свободу і Визволення, ввійшли також представники АБН.

Треба сказати, що в 1958 році, в якому припала 15-та річниця АБН, дуже поживавилася діяльність політичної еміграції поневолених Москвою народів. В усіх країнах вільного світу, а зокрема в США і Канаді, відбувалися маніфестації, конференції, пресові інтерв'ю, мітинги тощо, на яких були схвалювані відповідні резолюції, що закликали вільний світ допомогти визвольній боротьбі народам за залізною заслоною.

У вересні 1958 року в Нью-Йорку відбувся Конгрес Американських Приятелів АБН, в якому брало участь понад 500 учасників. Доповідь на тему «Американський політичний реалізм і Російська імперія» читав, між іншим, відомий знавець східноєвропейських проблем, приятель визвольних змагань українського та інших поневолених народів, колишній член американської урядової Комісії для переміщених осіб — Едвард О'Конор. Привітання Конгресові прислали понад 20 американських ненагровів і конгресменів.

Цей Конгрес АП АБН можна розглядати як форум, на якому сконфронтовано американську офіційну політику з вимогами і прагненнями поневолених Москвою народів та накреслено напрямні діяльності АП АБН. В дальшій своїй праці АП АБН намагаються створити на терені США відповідний ґрунт для діяльності АБН та прихилити американську публічну опінію до справи визволення народів у СССР. Для цього АП АБН використовують усі засоби безпосереднього і посереднього впливу на американську публічну опінію, починаючи маніфестаціями і літературою та кінчаючи особистими контактами з визначними політичними діячами.

Зацікавлення ідеями Воюючої України і концепцією АБН на терені США постійно зростало. Так, напр., Комісія Протиамериканських Дій (14 травня 1958 р.) і Конгресова Комісія для Закордонних Справ (30 липня) запросили голову АБН, п. Ярослава Стецька, з'ясувати свої погляди на події, що відбуваються на Середньому Сході, дати свою оцінку метод і мети московської агресії, наświetлити проблеми визволення поневолених Москвою народів, питання національно-визвольних революцій, атомної війни і т. п. Ярослав Стецько, обґрунтовуючи свої сугестії розвитком міжнародних подій, особливу увагу звернув на так звану психологічну війну Заходу з Москвою, на фальшивість позицій радіопередавань «Голосу Америки», на ситуацію за залізною заслоною і на необхідність змін у дотеперішній політиці уряду США супроти поневолених Москвою націй.

В першій половині жовтня 1958 року в Гватемалі відбувся Четвертий Антикомуністичний Конгрес Міжамериканської Конфедерації Оборони Континенту. Цей конгрес мав особливе значення тому, що в час, коли психологічна війна США з СССР не має протиросійського характеру, обмежується тільки атакою на комунізм і кремлівський режим, підтримує, напр., тітоїзм, а не визвольний націоналізм, постанови Гватемальського Конгресу чітко визначили ворога в політичному й ідеологічному змислі. На цьому Конгресі, членами якої є 22 країни Америки, брало участь 170 делегатів антикомуністичних організацій. Президія МКОК запросила на Конгрес голову ЦК АБН Я. Стецька і д-ра Н. Процика — тодішнього голову АП АБН.

Конгрес у Гватемалі, що мав повну підтримку уряду, а в сесіях якого брав участь і президент Гватемалі, повністю прийняв політичну платформу підготовчої конференції в Мехіко, поглибив і поширив її, підтримав ідею скликання Світового Антикомуністичного Конгресу і одночасно прийняв політичну концепцію АВН по відношенні до Московської імперії. Ось декілька з постанов Конгресу в Гватемалі:

»Підтримати резолюцію північно-американського конгресмена М. Фісна, схвалену на Міжпарламентарній Унії в Ріо-де-Жанейро, у справах державної незалежності поневолених Москвою народів.

»Заапелювати до урядів вільного світу, зокрема американського континенту, розгорнути тверду й послідовну політику визволення по відношенні до народів поневолених Росією і комунізмом.

Частина учасників Конференції АПАКЛ в Манілі. Посередині — головнокомандуючий філіппінською армією ген. Сантос, голова Китайської Ліги Ку Ченг-канг, конгресмен Бага-Цінг, делегати АВН та інші.

»Дати політичну й моральну підтримку Антибольшевицькому Бльокові Народів (АВН) і Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Вслід за Конференцією в Мехіко, Гватемальський Конгрес — це черговий етап у поширенні впливу ідей АВН та в організуванні світового антикомуністичного фронту на базі політичної незалежності всіх поневолених Московською імперією народів.

Треба сказати, що схвалення Американським Конгресом у 1959 році резолюції про «Тиждень поневолених народів» — це також ідейна перемога АБН, бо в ній чітко проведена лінія між поневоленими народами (Угорщина, Польща, Україна, Литва, Латвія, Естонія, Білорусія, Болгарія, Азербайджан, Грузія, Румунія, Туркестан й інші) і поневолювачем — Росією. Не зважаючи на те, що Американський Конгрес не здійснив практично цієї резолюції, все ж таки це перший державний акт нації вільного світу, який дає правдиве наświetлення не тільки комунізму, а й московського імперіялізму.

В 1960 році на форумі Об'єднаних Націй проти московського імперіялізму пролунали голоси державних мужів — прем'єра Канади Дж. Діфенбейкера і міністра закордонних справ Філіппінської Республіки Ф. Серрано, які довели Нікіту Хрущова до скаженої люті.

Не легке завдання українського народу бути авангардом у боротьбі з московським імперіялізмом, як ворогом не тільки поневолених народів, а й усього вільного світу. Московські п'ятиколонники широко розпростерли червоні сіті; з таким же завзяттям розпростерають свої сіті й оборонці «єдинонеділмої» з-під стягу Керенського, НТС та інших біло-московських партій. Москва, використовуючи «мирне співжиття» з вільним світом, зміцнює терор в Україні та в інших поневолених нею країнах; непокірних усуває розстрілами, засланнями в концтабори і на невільничу працю. Карає народи за те, що вони не хочуть відректися Бога та свого, даного їм Богом, права на вільне національно-державне життя. Вона свідомо й того, якою великою загрозою є для неї потенційна сила політичної еміграції, що ще досі не використана належно вільним світом у психологічній війні з нею.

Та незважаючи на перешкоди й труднощі, представники поневолених народів, об'єднані в АБН, послідовно здобувають щораз міцніші позиції в мобілізації здорових національних сил народів Америки, Європи і Азії до боротьби з московським імперіялізмом, за визволення поневолених народів в ССРСР і знищення останньої найжорстокішої у світі Московської імперії. Підступне вбивство сл. п. Степана Бандери, провідника ОУН, провокативні листи, заклики до української еміграції, шантажі й терор, що розраховані на те, щоб убити дух спротиву, не дають бажаних наслідків московським тиранам, навпаки — відкривають очі на справжні зміри Москви навіть деяким т. зв. коєкзистенціалістам. Кожна спроба Москви залякати нас, розкласти і зневірити — зустрічається ще з міцнішим спротивом, ще з більшою рішучістю національно-свідомої української еміграції вести далі боротьбу з московськими імперіялістами аж до переможного кінця.

Доказом перемоги наших ідей, ідей АБН, є і VII Конференція Антикомуністичної Ліги Народів Азії (АПАКЛ) в Манілі на Філіппінах, що відбулася в травні цього року.

Організаторами Конференції в Манілі були Філіппінська Антикомуністична Ліга і Китайський відділ. Конференція мала повну піддержку уряду Філіппін, що й надало їй особливого значення. В ній брали участь делегати таких країн: Австралії, Національного Китаю, Ірану, Іраку, Південної Кореї, Макао, Малаї, Пакистану, Філіппін, Японії, Йорданії, Ріо-Кію,

Сінгапуру, Тайланду, Туреччини, В'єтнамської Республіки, Нової Зеландії, Цейлону, Лівану, Лівії, Марокко, Савд-Арабії, Франції та інших. В ролі обсерваторів виступала сильна делегація США, очолена сенатором Дадом, Антибольшевицький Блок Народів (АБН), АЦЕН, «Американ-Ейшен едюкейшенал ексчендж», ЦІАС («Міжнародний Комітет для Інформації і Політичної Діяльності») та інші міжнародні організації. Як бачимо із списку країн, у більшості з них наша еміграція не мала практичної можливості виявити свою діяльність і впливати на дію антикомуністичних сил тих народів. Тому зустріч представників АБН з представниками антикомуністичних організацій зазначених народів на форумі міжнародної Конференції має для нас особливе значення.

Голова ЦК АБН п. Я. Стецько в розмові з японськими делегатами — д-ром Ватанабе (теперішній голова АПАКЛ) і професором Кітаока.

Конференцію розпочав молитвою кардинал Сантос, а з доповідями виступали, крім визначних політичних діячів зазначених держав і організацій, також президент Філіппін, міністер закордонних справ і головнокомандуючий філіппінською армією.

Участь делегації АБН в Конференції політично принесла успіх для визвольної справи поневолених Москвою народів. Доказом цього є схвалення резолюцій, у яких, між іншим, читаємо:

«Беручи до уваги, що від 1918 року імперіалістична й агресивна політика московського комунізму створила величезну імперію, що є страшною загрозою для безпеки всіх народів вільного світу;

Враховуючи той факт, що ця політика, виявлена в безпосередній чи посередній агресії, doprowadила до поневолення національних держав — Польщі, Угорщини, Литви, України, Чехо-Словаччини, Латвії, Естонії, Білорусії, Румунії, Болгарії, Східної Німеччини, Китайського Суходолу, Вірменії, Азербайджану, Грузії, Північної Кореї, Албанії, Ідель-Уралу, Туркестану, Козаків, Північного В'єтнаму й інших;

...Сьома Конференція АПАКЛ постановляє:

1) Висловити свою повну солідарність з поневоленими народами в їхній боротьбі за визволення з-під комуністичного ярма і засудити советсько-московський колоніалізм в усіх його формах і забарвленнях;

2) Наполегливо вимагати від урядів вільних народів, щоб вони на форумі Об'єднаних Націй і всюди інде твердо обстоювали право на самовизначення та національно-державну незалежність усіх народів поневолених комунізмом, керованим з Москви і Пекіну;

3) Закликати вільний світ обороняти себе самого та визволити поневолені народи через створення спільного об'єднаного фронту, у співпраці всіх волелюбних організацій та індивідуальностей, не звертаючи уваги на розбіжності або труднощі, що існують між дотичними народами;

4) Запевнити, що ця Ліга буде постійно боротися за волю і державну незалежність усіх народів світу, буде підтримувати ці визвольні рухи, щоб національне поневолення було раз назавжди зліквідоване.

Московські імперіялісти з НТС, зазнавши поразки на попередніх Конференціях АПАКЛ, на цій Конференції участі не брали. Натомість інтереси Московської імперії і т. зв. »статус кво« з 1939 року намагався завзято обороняти представник АЦЕН («Асамблея оф кептів Юропіен нейшен»), який, приїхавши з Вашингтону, сподівався заімпонувати деяким матеріально залежним від США країнам. До зудару між АБН і АЦЕН прийшло було зокрема в резолюційній комісії, в якій делегація АБН своєю рішучою постановою і аргументами osiąгнула перемогу.

Конференція АПАКЛ у Манілі ще раз наочно показала, що не зважаючи на важкі труднощі й перешкоди, а навіть посилену ворожу акцію в країнах АПАКЛ проти визвольних ідей поневолених Москвою народів, концепція Антибольшевицького Блоку Народів перемагає. І хоч перед нами ще шлях важкої й затяжної боротьби з ворогом, шлях наполегливої і жертвовної праці, наша ідея розвалу Московської імперії здобуває щораз більше прихильників і стає ідеєю всіх здорових національнотомуючих сил у світі, які мусять мати вирішальний вплив на політику держав антикомуністичного блоку.

Зростання впливу ідей і концепцій АБН у вільному світі ми подали тільки фрагментарно. Це зaledве маленька частина широкої й глибокої діяльності АБН, його провідників і політичної еміграції поневолених Москвою народів, зокрема української, та тих ідейно-політичних досягнень на відтинку мобілізації сил вільного світу до боротьби з московським імперіялізмом. Так по довгих роках тяжкої й жертвовної праці нам удалось вивести українську справу з внутрішньотуркнського »гетта« на широкий форум міжнародної політики, на якому ідеї і визвольна концепція АБН стають символом світу волі й національно-державної незалежності всіх народів.

Є. АЛЕТІЯНО-ПОПІВСЬКИЙ

ІДЕЯ ЧИНУ Й ЛЮДИ ТРИДЦЯТОГО ЧЕРВНЯ

Коли оглянутись 20 років назад, то пригадується моторошна картина, яка існує в Україні й до сьогодні: «щасливе життя» в московсько-советському «раю», в країні «збудованого соціалізму», як визначив це життя «атец народів» — Йосип Сталін.

Ніби чорний морок повис над зненавидженною московською тюрмою народів, зокрема над нашою знедоленою Батьківщиною. «Двуглавого» московського царського орла змінив серп і молот пролетарських московських імперіялістів, що успадкували й ще більше вдосконалили хижацькі методи грабіжництва і колоніального визиску. Запанували колгоспна і соціалістично-індустріальна кріпаччина, перманентний «красний» терор НКВД, безбожницька пропаганда, національний гніт та інші «блага» московських пролетарських окупантів. Одні невеличкі голодні й босі йшли на соціалістичну панщину, інші гинули з голоду в соціалістичному «раю», а всіх непокірних гнали в «неісходімую русську землю», на північ чи Азію, щоб там пропали без сліду. Безліч мучеників святих за волю і права українського народу скінчили своє життя в підвалах катівень, подібних до Вінницької.

Так є і сьогодні, так було і перед другою світовою війною. Тоді здавалося, що темна важка ніч назавжди повисла над українською землею і лише вряди-годи блискавкою прорізували її вістки про те, що ось у тому чи іншому місці московські чекісти викрили і зліквідували групу українських «буржуазних» націоналістів, що належали до СВУ, УВО, чи просто до «недобитків-петлюрівців». Це були сумні й болячі вістки, але вони свідчили про те, що український нарід не здається, що в глибокому підпіллі продовжує свою боротьбу за волю, незалежність, за свою власну державність.

Надійшов 1938 рік і блискавкою пролетіла вістка, хоч і скупенька, але радісна, що українці на «Срібній землі», на землі нашого Закарпаття проголосили відновлення української державности на своєму клаптику української території. А далі прийшли тривожні вістки, що новий окупант з півдня з переважаючими силами посунув на Закарпаття. Але все ж таки було приємно чути, що після майже двадцятирічного мовчання знову заговорила українська зброя — то молоді січовики одчайдушно боронили молоду державу Закарпатської України. Та молоді герої не могли встояти проти озброєного до зубів ворога, не маючи подостатком ні зброї, ні амуніції. Ворог в крові втопив щойно оновлену волю і ця трагічна вістка глибоко вразила наші серця.

Здавалося, що з цією поразкою знову на довгі роки припинилися спроби нашої збройної визвольної боротьби. Але так лише здавалося, бо фактично вона щойно починалася. Надходили великі історичні події — збройний удар світових потуг-велетнів, у якому важилася і доля України.

Москвини, як білі так і червоні, єхидно закидають українцям «герма-нофільство», співпрацю з німцями, що Україна й українство — німецька «вигадка», «інтрига» тощо. Але вони замовчують, що вся їхня історія позначена тією німецько-московською дружбаю. Починаючи з старомосковських часів, коли під Москвою була т. зв. німецька «Кукуй-слобода» (привілейоване селище німців), де московські царі й вельможі «вчилися розуму», ця німецько-московська дружба проходить крізь цілу московську історію аж до наших днів.

Особливо Петро I-ий захоплювався всім німецьким і організував свою державу на німецький зразок. Щоправда, німецький вплив позначився тільки на її зовнішніх формах, на духовості московській він вбився менше, бо в ній переважає татарсько-монгольський характер і світогляд. На московському престолі був цілий ряд царів чисто німецького походження. Цариця Ганна Іванівна, її наступниця-правителька Ганна Леопольдівна, цар Петро III, цариця Катерина II — німецького походження. Вони та інші московські царі й цариці оточували себе цілими зграями німецьких дорадників і вислужників, що вчили їх керувати державою та мали великий вплив на московську імперіалістичну політику. Ще треба зазначити, що московські царі протягом XVIII-го і XIX-го століть одружувалися виключно з німецькими принцесами, що мало відповідний вплив на спадкоємців трону — володарів Московської імперії.

Нова панівна верства сучасної Московсько-советської імперії також вихована зовні на модерній концепції німецької продукції — марксизмі, що так щедро прийнявся на ґрунті тюрсько-монгольської духовості москвинів, втягнув у себе всі московські первні й дістав назву марксизму-ленінізму, пристосованого до московського світогляду і психіки москвинів.

Відомо ж, що кайзерівська Німеччина притранспортувала й творця цього марксизму-ленінізму для нової, відреставрованої Московсько-комуністичної імперії — Леніна; завезла його в закритому вагоні із Швейцарії через Німеччину і Швецію до Росії. Він же ж, взявши владу в свої руки, негайно склав з німцями в Бересті Литовському мирну угоду, зраджуючи союзника царської Московської імперії — Антанту. Коли інша московська партія (ліві есери) хотіла розірвати цей союз і вбила тодішнього німецького посла в Москві графа Мірбаха, щоб вирвати владу для себе, большевики жорстоко зліквідували цю змову і так само, як у свій час Петро-кат власноручно (разом із своїми царедворцями) відтинав голови стрільцям-бунтівникам, що були проти його прони-мецького курсу, відтинали бунтівникам голови й вони. А треба ще пригадати, що як у царські часи вся історія Московії переповнена німецькими прізвищами (Вірон, граф Остерман, фельдмаршал Мініх, граф Бекендорф, барон Розен), так і тепер серед провідної московсько-советської верстви надibuємо безліч прізвищ німецького походження (Радек, Цеткін, Влюхер і т. д.). Колись цариця Катерина II запитала свого визначного генерала Суворова, яку б він хотів мати нагороду? — А він з іронією відповів: «Зроби мене, матушка-цариця, німцем».

Московсько-большевицький цар Ленін склав з т. зв. німецькою «Вей-марською республікою» договір про приязнь і співпрацю, а його наступник, кривавий Сталін, усунувши свого міністра закордонних справ жида Фількельштейна-Літвінова, з допомогою нового міністра-москвина Моло-

това, відновив цей договір про ненапад і дружбу (пакт Молотов-Рібентроп). А цей договір дав німцям змогу почувати себе безпечніше, напасти на Польщу, а пізніше розпочати війну з західними альянтами. Москва сьогодні промовчує, що в той час вона підтримувала німців морально й матеріально, а її преса була повна нападів на західних альянтів, обвинувачуючи їх в один голос з німцями в «плутократії» та підтверджуючи, що війна німців проти західного світу за перемену «поверсальської Європи» слушна. Тоді Москва висилала гітлерівській Німеччині цілі ешалюни різних сирівців, що були потрібні німцям для воєнних цілей. Так само було й з харчами, транспорту хліба з СРСР ішли до Німеччини навіть напередодні німецько-московської війни. Коли Бісмарк признався, що в 1870 році йому вдалося перемогти Францію завдяки нейтралізації царської Росії, так і в воєнних кампаніях Гітлера в 1939-1940 роках він перемагав і мав успіхи завдяки матеріальній і моральній підтримці Москви.

Так виглядає, в дуже обмеженому огляді, співпраця між московськими і німецькими імперіялістами впродовж кількох останніх століть, співпраця, що переходила постійно в дружбу та обопільну допомогу для підбиття інших народів. Як говорить наша народна приказка: «Хижак — хижаків ока не видовбає». Так було і є в даному випадкові.

*

Зовсім інакше виглядає наша зовнішня політика визволення, що її провадили й провадять українські державні мужі-самостійники. Головні прикмети нашої визвольної політики — чесність, поступовість, еластичність, а в першу чергу це орієнтація на власні сили, розбудова їх, спостерігання, а зойно потім намагання використати догідну міжнародну ситуацію. Так, просто сказавши, ми ніколи не впрягали себе, ані не прив'язували до чийогось чужого воза.

Пригадаймо собі слова-відповідь нашого князя Романа (XII-XIII стол.) чужинецьким послам на їхню пропозицію допомоги йому: «Батьки й діди мої здобували собі землі й городи мечем, здобуду їх і я». В цих словах є орієнтація тільки на власні сили.

В період Литовсько-Руської держави, коли почалося польське надужиття і зневажання українців, у 1481 році кілька українських князів — Іван Гольшанський, Теодор Більський і Михайло Олелькович — змовились «відірвати землі по ріку Березину», але змова їм невдалася і вони заплатили своїми головами. Трохи згодом таку саму спробу робить князь Михайло Глинський, надіючись на допомогу татар і москвинів, але, не одержавши її, довелося і йому втікати з батьківщини. Так він попав до Москви, де пізніше й загинув.

Богдан Хмельницький орієнтувався в першу чергу на свої власні сили, а холи йому була необхідна чужа допомога, то він, використовуючи міжнародну ситуацію, підбирав собі відповідних союзників — спочатку татар і турків, далі молдаван, а вкінці москвинів. Переконавшись у підлій зрадливості останніх, кинув союз з москвинами й почав підготовляти союз із шведами і Семигородом. Таким самим шляхом ішов і його наступник гетьмана Іван Виговський, який був змушений скласти невдалу Гадяцьку умову з поляками, бо шведи, Бранденбург і Семигород війну

припинили. Гетьман Петро Дорошенко, щоб досягнути свою головну мету — визволення України, уклав союз знову з турками, що були схильні до війни з Польщею і Московією, які в Андрусові поділилися Україною. Гетьман Іван Мазепа використовує міжнародну ситуацію на північному сході Європи («велику північну війну») і укладає союз проти Москви зі шведським королем Карлом XII-им. Після програної битви під Батурином і Полтавою мазепинці, на чолі з гетьманом Пилипом Орликом і його сином Григором, шукають по королівських дворах Європи (Швеції, Франції, Туреччини та інших) нових союзників, щоб продовжувати боротьбу з Московією і визволити Україну. Пізніше, в кінці XVIII-го століття, такі самі спроби робить граф В. Капніст у його місії до пруського короля. Можна догадуватись, що й під час війни Наполеона з Московією в Україні були також розрахунки на його успіх.

Нарешті, в XX-му столітті, під час першої світової війни українці під австро-угорською займанщиною, організують свою військову формування — УСС-ів, щоб у відповідний час мати свої збройні сили для боротьби за визволення України. Українські політичні емігранти з-під московської окупації організують «Союз Визволення України» (СВУ) і проводять глибоку роботу серед українців у таборях воєннопоневолених в Австрії і Німеччині. Згодом формують з них військові з'єднання — «Сіру» і «Синю» дивізії, а також провадять дипломатичну й політично-інформативну діяльність на теренах центральних і нейтральних держав у користь визволення України.

Березневу революцію 1917 р. в Московській царській імперії український народ зустрів із радістю й надією на своє остаточне національне визволення. Творилася Українська Самостійна Держава, але, на жаль, наші українські соціалістичні провідники по обидвох боках фронту, замість орієнтуватися на власні сили українського народу, великою мірою орієнтувалися на соціалістичні рухи Московської імперії. Їм здавалося, що лише царат був ворогом поневолених Московією народів, а т. зв. «прогресивні», «демократичні» московські антимонархісти будуть «другом» українського народу. Не зважаючи на всі їх зусилля домовитися з московською «демократією», вони зустрілися з ворожим ставленням до української державності всіх московських «прогресивних» і «демократичних» сил, а тим часом, у той найбільш критичний момент для Московської імперії, поспішив їй на рятунок В. Ленін із партією московських більшовиків. Московську імперію врятовано, тільки одягнено в нові червоні шати і змодернізовано її панівний терористичний апарат.

Ми знову втратили свою державність і соборність, проголошені Актами 22 січня. Повірили в облудні гасла прогресу, гуманізму і братерства у рамках «оновленої» федералістичної Московської імперії. Замість створити спільний фронт усіх поневолених Московією народів і, опершись на власні сили, завершити визвольну боротьбу, ми обмежились тільки одним Конгресом поневолених націй у Києві й залишились безборонні перед наступаючим войовничим московським імперіалістичним більшовизмом. Від Антанти ми були ізольовані, натомість мусіли негайно скласти мирний договір з Центральними державами (Берестейський мир), погодилися на їх військову допомогу. Наслідком було те, що німці, опи-

нившись у ролі союзників на українських землях, почали втручатися в українське життя, в державні й соціальні форми українського народу.

Пізніше були спроби домовитися з Антантою (1919) і поляками, але всі вони скінчилися невдачею і новим Андрусовом у Ризі.

Українські націоналістичні самостійницькі сили, що їх речником був М. Міхновський та інші самостійники-патріоти, опинилися у витвореній політикою наших соціалістів меншості, тому роля їх у визвольній боротьбі була применшена й обмежена, не зважаючи на те, що ідейна перемога була за ними.

Після 1920 року екзильний уряд УНР продовжував свою діяльність на теренах держав Великої і Малої Антанти, зокрема на терені Ліги Націй, але без реального успіху й Україна залишилась далі окупована й поневолена.

Між першою і другою світовими війнами на теренах України, особливо окупованих Москвою і Польщею, виникають революційно-визвольні рухи й організації, які підпільними методами продовжують боротьбу українського народу за його національне визволення.

*

На західноукраїнських землях під польською окупацією, де умовини легальної і підпільної боротьби за українську державність були значно легші, ніж на українських землях під московсько-більшевицькою окупацією, зростає у велику революційну силу український націоналізм, що стихійно шириться серед народних мас і формується під ідеологічним впливом творів Д. Донцова. На цьому тлі в 1929 р. постала Організація Українських Націоналістів, як уже зформована ідейно-політична й революційно-визвольна бойова сила.

Вороги української нації залюбки поширюють наклепи, що український націоналізм — ніби вигадка «австрійська» чи «німецька». Та всі вони підло брешуть, бо український націоналізм такий давній, як давня українська нація. А в новіших часах він знайшов своє могутнє виявлення у творчості та ідеях нашого національного генія Тараса Шевченка. В Постановках Першого Великого Збору ОУН, що відбувся 28.1—2.2 1929 року, зазначено, що український націоналізм це «духовий і політичний рух, що зродився з внутрішньої природи української нації в час її зусильної боротьби за підстави і мету творчого буття». А далі: «Українська нація це вихідне положення кожної чинності та метове визначення кожного прямування українського націоналізму». А «органічна пов'язаність націоналізму з нацією є фактом природного порядку і на ньому основане ціле розуміння істоти нації».

Такі ідеологічні основи життя й діяльності українського націоналіста зробили з нього безмежно відданого борця за волю нації; для її щастя, добра і розвитку, для здійснення ідей українського націоналізму, якого головною метою в сучасну пору є Самостійна Соборна Українська Держава, бо тільки в ній може відбуватися всебічний розвиток української нації і повноцінне духове й фізичне виявлення українського народу, український націоналіст віддає себе вповні Україні, готовий за неї й на смерть.

З зацитованих Постанов Першого Великого Збору ОУН виходить ясно, яка мета і природа українського націоналізму, що він виріс з найліпших, найшляхетніших прагнень і ідеалів українського народу, а в своєму розвитку нерозривно пов'язаний з нацією.

Цей український націоналізм, ця українська національна свідомість, виявляється ще в сивій нашій давнині, ще на початку нашої національно-державної історії. Ось приклади.

Перший митрополит-українець, Іларіон, ще в XI-му столітті писав у своїй похвалі «кагану нашому Володимирі»: «Не в невідомій землі володіли вони (українські князі), а в руській, про яку знають і про яку чують на всіх кінцях світу». Велику національну свідомість і любов до батьківщини виявляє і ігумен Даниїл у своїй пам'ятці «Житє и хождение Даниїла, Руськия земли игумена». Коли єрусалимський король Валдуїн I-й спитав його на прощі в Палестині (на початку XII-го століття): «Что хочеші, игумени руський?», той відповів: «Княже мой! Господине мой! Молю ти ся Бога діля і князей діля руських, повелі ми, да бих і аз поставіл своє кадїло на гробе святым от всея Руськия Земля».

Особливо характеристичний високим патріотичним змістом і національною свідомістю того часу є і заголовок Літопису Нестора: «Откуда есть пошла роуськая земля, кто в Кієве начал первее княжить і откуда роуськая земля стала есть». В цьому Літописі, як і в наступних його продовженнях, на кожному місці зустрічаємо вияв українського націоналізму-патріотизму.

Найбільш видатний твір тієї доби «Слово о полку Ігореве», просякнутий українським патріотизмом, або, вірніше висловлюючись, є виявом українського націоналізму на вищому щаблі. Коли б ми хотіли його цитувати, то треба було б переписати весь твір, бо доля рідного краю, як і в попередніх творах того часу, є в ньому їх спільним лейтмотивом.

Те саме зустрічаємо в творах трохи пізнішого часу, а саме в проповідях єпископа Сепаріона (XIII-те стол.), в яких провідною думкою є також доля і велич рідної землі.

Ще пізніше, XVI-те стол., такий же український патріотизм зустрічаємо, напр., в «Заповіті» українського шляхтича з Брацлавщини Василя Загоровського. В ньому він повчає своїх дітей, щоб вони «не нехтували своїм українським письмом і розмовою українськими словами, та звичаями чесними українськими, а найголовніше, своєю вірою, до якої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для цього світу».

Навіть тоді, коли була втрачена українська державність, українська шляхта (1571 р.) зверталася до польського короля, вимагаючи від нього права зберегти українську мову: «...аби листи сеймові й універсали, конституції і каждая справа... не іными літерами й словами, одно руськими літерами й языком до землі Київської писані та видавані були».

Той самий український націоналізм звучить і в меморіалі українських єпископів до польського уряду Річпосполитої в 1621 році: «Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і суходолом. Се з того покоління войско, що за Олега, монарха Руського, в своїх поноксилах по морю й по

землі плавало, Константинопіль штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого, монарха Руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію».

В XII-му стол. львівські міщани у своїй скарзі писали: «Ми народ руський», є «тяжені од народу польського». Тут також підкреслюється національну, а не класову окремішність українського народу від народів інших.

Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» пише, що Русь була відома «по всьому світу голосною доброю славою, могутністю і відвагою народу руського».

Ще більш яскраво виявився український націоналізм у деклараціях нашого великого гетьмана Богдана Хмельницького: «Бог мені те дав, що я єсьм единовладець і самодержець народу руського». У відновленій Хмельницьким Українській державі, хоч і зруйнованій довгими війнами і внутрішньо ще непорядкованій, український народ радив своєю національною державою, співаючи: «Та немає ліпше, та немає краще, як в нас на Україні!»

Таким же самим патріотичним почуттям націоналіста керувався й великий наш гетьман Іван Мазепа, звертаючись до українського народу:

»Не допустить горької муки
Матці своїй більше терпіти,
Нуте врагов, нумо бити».

Найсильніше виявив націоналістичні ідеї у своїй творчості Т. Шевченко, що в своєму «Заповіті» закликає український народ вставати: «Кайдани порвіте та вражою злою кров'ю волю окропіте».

Ідеї українського націоналізму бачимо і в «Братстві Тарасівців», яке, як пише його основоположник Іван Липа, «було протестом проти українофільства, що йшло на компроміс з Москвою, і рішуче поривало з російською культурою».

Дальший розвиток українського націоналізму коротко, але яскраво схарактеризований у постановках Другого Великого Збору ОУН, що відбувся в квітні 1941 року: «Перші почини надати українському націоналістичному рухові організовані форми сягають 1900 року, коли-то Микола Міхновський почав на Лівобережній Україні закладати перші націоналістичні гуртки для боротьби за державно-політичне визволення України з-під ярма царської Росії. Націоналістичні гуртки Міхновського були передвісниками організованої націоналістичної сили».

І ось що говорить найвірніший послідовник ідей Тараса Шевченка, передвісника української національної революції, Микола Міхновський у своїй «Самостійній Україні» (1900 р.): «Над нами висить чорний стяг, а на ньому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації». Але ми, пише він, «виписали на своєму прапорі: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських до Кавказьких... Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я».

Міхновський же кидає клич, що так дуже не подобається чужим і своїм «демократам»: «Україна для українців!», і декларує: «Українська нація мусить здобути собі свободу, хоч би завалилася ціла Росія. Мусить здобути собі визволення з рабства національного й політичного,

хоч би полилися цілі ріки крові!... Вперед! Бо на нікого нам надіятися і нічого озиратися назад!»

Всі ці вияви українського націоналізму в історичному перегляді життя і діяльності українського народу є незаперечним доказом його природної самотності.

В Постановках Другої Конференції ОУН (квітень, 1942 р.) читаємо про спадковість боротьби за ідею Самостійної Соборної Української Держави, про те, що ця революційно-визвольна боротьба ОУН «тісно пов'язує з визвольною боротьбою, яку вели в Україні БУД, СВУ, УВО».

Так створилась Організація Українських Націоналістів, зформувалися її ідеологічні основи, її духовість, що є духовістю цілої української нації від початків її існування.

*

Договір двох велетнів-хижаків, себто Німеччини і Росії, про ненапад і дружбу, складений Гітлером-Рібентропом з одного боку і Сталіним-Молотовим з другого, уможливив, як ми вже писали, німцям піти війною проти Польщі, а далі — обернути свою зброю проти поверсальської «плутократичної» Європи, як називали західний світ ці два тодішні спільники-полюбовники — Гітлер і Сталін.

Коли в 1939 році падала подолана німцями-гітлерівцями Польща при мовчазній таємній згоді Москви, на західноукраїнських землях, що були окуповані поляками, з ініціативи ОУН почалися революційні дії, що мали за мету відновити хоч на тій частині української землі українську державність. Але знову ж, згідно з таємною умовою гітлерівсько-німецьких і большевицько-московських імперіалістів, західноукраїнські землі стали жертвою нової окупації. І тоді, коли апарат попереднього окупанта — Польщі — ще не був повністю ліквідований, а в деяких місцях ще вешталися запільні частини і фронтові недобитки польської армії, московсько-большевицькі армії ґвалтовно захоплюють західноукраїнські й західнобілоруські терени, негайно монтують свій апарат насильства і поневолення, нищать усі прояви українського самостійництва, тероризують українське населення та організують з-поміж колишніх москвофілів, комунарів і коляборантів своїх прибічників і провокаторів-прислужників для побороення української державницької ідеї та головної її пробойової сили — Організації Українських Націоналістів.

Пляни Москви почасти вдалися її. Заручившись новою згодою німців на встановлену пактом Рібентроп-Молотов лінію розподілу їхніх імперіалістичних володінь, стероризувавши населення, Москва своїми старими методами фальшує т. зв. «голосування», інсценізує фарси «виборів», «постанов» і «чолобитні» та «воз'єдує» західноукраїнські землі з державною фікцією УССР, фактичною московською прибудівкою. Повторилася трагікомедія, що була колись в Україні ще за часів Брюховецького і Самойловича.

Тут мусимо ще раз підкреслити, що Москві вдалося зреалізувати свої пляни завдяки мовчазній згоді гітлерівців, які снували свої пляни відносно Східної Європи, як майбутнього їхнього простору, і раділи, що московські большевики здушували самостійницькі прагнення і націо-

нально-визвольні рухи українського та інших народів. Обидва тодішні співники, як справжні хижакі, загортали чужими руками жар, вири-ваючи один одному шматки нових територій, кожний для себе.

Так настав гітлерівсько-сталінський поділ сфер посідання і панування, і гнобителі українського народу, радіючи, святкували свою перемогу.

Московсько-советська окупація західноукраїнських земель у 1939-1941 роках принесла, крім масового духового, економічного й фізичного нищення українців, ще й поселення московських зайдів, з допомогою яких Москва намагалася закріпити за собою захоплені терени.

Для розгортання революційно-визвольної боротьби, що її вела ОУН як підпільна визвольно-політична організація, настали нові часи і нові можливості. Сітка ОУН за цієї першої московської окупації західно-українських земель пройшла, так би мовити, «вогненну пробу», ставши віч-на-віч з новим, і то головним, ворогом України — Москвою. Вона зустрілася з основною масою українського народу на ОСУЗ, познайоми-лася з особливостями її життя під московською окупацією та боротьбою проти неї після поразки наших Визвольних Змагань, з рисами характеру й прагненнями наддніпрянців. Так ОУН ще більше загартувалася в умовах складнішої дії і боротьби, поширила свою сітку за рахунок нових членів наддніпрянців, що яскраво виявилось особливо під час німецької окупації, коли активну провідну участь у визвольній боротьбі брали такі визначні націоналісти наддніпрянці, як Йосип Позичанюк, Могила (член Крайово-го Проводу ОУН на ОСУЗ, редактор крайового органу «За Самостійну Україну») та цілий ряд інших провідних членів в ОУН і старшин в УПА, колишніх старшин червоної армії або урядовців і визначних українців з-під московської окупації.

Незважаючи на численні провокації з боку нових обидвох окупантів, на їх намагання знищити організаційну підпільну сітку ОУН, розкласти її, заломити й знесилити, ОУН гартувалась, удосконалювала свої методи боротьби і здобувала щораз більший авторитет в усього українського народу.

В той же час ОУН відбула Другий Великий Збір, на якому очистилась від опортуністичних елементів, скріпила свої революційні лави і ухва-лила постанови ідеологічного й програмового характеру, що залишилися напрямними на найближчий час її дії. Особливо важливим є те, що в «Програмових постановах» Другого Великого Збору ОУН ще раз чітко підкреслено і з'ясовано її мету:

«ОУН бореться за свободу всіх народів, поневолених Москвою, та за їхнє право на своє власне державне життя... Змагає до з'єднання всіх українців в одному фронті Української Національної Революції, органі-зує і творить політично-мілітарну визвольну силу, що спроможна про-вести збройний зрив, здобути Українську державу і керувати нею... ОУН веде боротьбу за здійснення заповіту Великого Пророка України Тараса Шевченка, революційним шляхом Коновальця, шляхом Святосла-ва, Володимира Великого, Хмельницького, Міхновського й Петлюри, шля-хом боротьби за славу й велич Золотого Тризуба».

Коли наближалася друга світова війна, ОУН, під проводом С. Бандери, як єдина революційно-визвольна сила на українських землях, готувалась

використати міжнародні події для відновлення української державності. В «Політичних вказівках» для членів ОУН, що появились у травні 1941 року, зазначено, що ОУН «використає війну з СРСР для розгортання боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, щоб приспішити її здобуття». В «Пропагандивних напрямних» у цих же «Політичних вказівках» на особливу увагу заслуговує пункт, у якому говориться, що треба «протидіяти всім місцевим партикуляризмам і загумінковості, скріпляти свідомість, що тільки від долі Києва залежить доля всіх українських земель».

Постанови Другого Великого Збору ОУН і «Політичні вказівки» стали, так би мовити, наріжним каменем, кредо у діях і революційно-визвольній боротьбі ОУН і УПА впродовж другої світової війни, в безпосередніх зударях з гітлерівськими і московськими окупантами.

Перемагаючи пекельну систему диктатури московських комуністів та шалений терор НКВД, ОУН в ті тяжкі часи розбудовує свою підпільну сітку, підготовляє і перекидає в потрібні місця свої пропагандивно-бойові групи.

Рівночасно на еміграції завершено з ініціативи ОУН консолідацію політичних кіл; виняток становила тільки група полк. Андрія Мельника, у якій узяли верх партійні й особисті амбіції, привівши до того, що ця група пізніше активно поборювала Акт 30-го червня, свідомо чи несвідомо, йшла на руку німцям і більшовикам.

Врешті настав день 22 червня 1941 року, день зудару двох імперіалістичних хижаків на українському терені. При чому удар гітлерівського хижака був міцніший, ліпше підготований, і московський хижак не витримав його, втікав панічно на схід, мов ранений звір у свій барліг.

Тоді пробойові групи ОУН почали негайно свою революційно-визвольну акцію, що була різноманітна в різних місцях України і в різний час, але певною мірою розгорталася послідовно, за певним планом, передбаченим у «Політичних вказівках» з травня 1941 року. Крім цього плану дії на випадок війни розпрацювали всі референтури ОУН і він був відомий аж до низових клітин організації.

Приблизно, ситуація виглядала так. Москвини панічно втікали перед ударами атакуючих німців. Наступав цілковитий хаос, як на фронті червоної армії, так і в її заплілі. Пропагандивно-бойове підпілля ОУН, що вже перед тим деякою мірою просякло в апарат советської адміністрації, у шкільництво і взагалі в культурно-освітній сектор, і приєднало до себе чимало українців-наддніпрянців, почало відверто діяти. Перебирало у свої руки адміністрацію, культурні й інші організації, поліційні станиці, підприємства й господарські установи, зберігаючи їх від нищення. І справді українським націоналістам удалося захистити край від руїни, врятувати життя краю від запланованої передбачливим «батьком народів» Сталіним заглади, що мала перетворити Україну, за його термінологією, в терен «голої землі», в пустелю, в якій було б легше зупинити і перемогти німців.

Український нарід, з ініціативи ОУН, чинив спротив цьому московському безоглядному плюндруванню України, і таким чином у селах міс-

тах збережено цілий ряд господарських і промислових об'єктів, що були призначені, згідно з наказами НКВД, на спалення або висадження в повітря.

Це був вияв українського патріотизму, державницької радії і політичної зрілості українського народу. Він рятує своє національне добро від знищення, що його заплянували московські зайди-окупанти, посіпаки Москви, для своєї Самостійної Соборної Української Держави, вірячи, що саме тепер вона мусить відновитися.

Так швидким темпом наближався радісний день українського народу, день проголошення відновлення Української держави Актом 30-го червня 1941 року.

(Закінчення в наступному числі)

Петро КІЗКО

В д о в а

Заснула тінь в полудень під кущем,
Неначе кіт у спеку обідову.
А ти й хвилини не заснула ще
Й не знать — коли заснеш, убога вдово.
Вже й тінь давно сховалася у ліс,
Бо сонце ген пішло за обрій спати.
А ти ще мусиш не один покіс
Пройти з косою.

О, блаженна мати!

Тобі ж не можна в цім житті заснуть:
Без батька в тебе виростають діти,
Для них ти — все, чим є, й чим можеш бути,
Для них ти — світ, земля і сонце, квіти...
Тобі дала ця влада все до рук:
Косу й граблі, машину і лопату,
І повно горя, сліз, нелюдських мук,
Та не дала — дітей своїх плекати.
Та не дала — спочинку і часу
Всміхнутись в хаті рідним ластів'ятам,
Що ждуть тебе голодні, пальці ссуть,
Щоб голод свій якнебудь втамувати.
Ще й не дано їх рідними гукнуть,
Своїх дітей назвати по-своєму,
Лише — советськими повинні бути,
Дітьми всього советського «едему»...
Проклять замало... Зойків мало теж.
Замало просьб в найвищого — Микити.

Тут треба грому, бурі та пожеж,
Тут треба «білих» і «червоних» бити!
Та треба гнати з України так,
Щоб вся дрижала чорна Московія,
І на руїнах, звалищах відтак
Устав і засміявся вільний Київ!
І ти б тоді всміхнулася; оті
Твої маленькі рідні ластів'ята,
Можливо, вперше у своїм житті
Сказали б: — Ми щасливі, люба мати!
Ще буде так. Не з клунком звійдеш в дім,
Не з краденим колоссям недоспілим, —
В убранні чистім, світло-молодім
Зустрінеш ти дітей із хлібом білим.
І мова рідна всюди зазвучить,
Розіллється, мов пісня лебедина.
Гукнеш сусідам ти: — В мій дім зайдіть!
Яка багата хата удовина!
...Заснула тінь в полудень під кущем,
Неначе кіт у спеку обідову.
А ти й хвилини не заснула ще
Й не знать — коли заснеш, убога вдово.

1961

*
* *

Вітрів знялись стодзвонні гули
Й дуби сторічні впали ниць.
І люди стогін їхній чули,
Мов стогін тисяч громовиць.
Коли б мені таку от силу
Зненацька піднятих вітрів! —
Я б землю отчизняну милу
Очистив всю від ворогів!

1957

Кн. І. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

КОНСТИТУЦІЙНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Продовження, 3)

2. Органи земської самоуправи: Ці уряди і функції змішані й сполучені з князівськими, державними урядами, і часом невідомо, коли і як їх практиковано — чи лише вибором, чи також і з князівського призначення. Це, певною мірою, підтверджує погляди таких відомих російських учених, як С. Соловйов, Самоквасов, Владімірський-Буданов і чимало інших, які, за словами проф. Р. Лащенка (стор. 91), твердять: »Домінуючу роль в стародавньому київському державному устрою віддають князеві, а не вічу«.

Органами земської самоуправної влади, певною мірою паралельними з органами влади державної, князівської, були, на думку Р. Лащенка (стор. 100) — »старці, добрії, ліпші люди, тисяцькі, городські, соцькі або сотники, десяцькі або десятники« та інші. Висловлено це дуже неточно. Не можна зрозуміти, що це за функції, і чому місцева земська аристократія (безумовно родова) має бути »функцією« або »органом влади«. Бо це і не були функції, і не була місцева земська вища сфера органом управління. Земські »ліпші люди« були ланкою, яка пов'язувала князівську владу з земською самоуправою, бо ті »ліпші люди« ставали боярами, що засідали в князівській прибічній раді, брали участь у вічі, з-поміж них часто вибрано князівських високих урядовців, представників і земських достойників.

На чолі землі і її самоуправи стояв тисяцький, рівночасно він був представником »землі« в центрі та її головним адміністратором, сполучаючи в своїй особі і адміністративну, і судову, і фінансово-економічну компетенції. М. Грушевський вважає тисяцького »самим старшим урядом землі«; в цьому титулі чується відгомін тих старовинних часів, коли все населення для військових потреб ділилось на тисячі, сотки, десятки; мабуть, він був головним начальником земського, покликаного до зброї, люду. Тисяча найбільше відповідала »землі«, зрозуміло, при малій кількості населення. Тисяча відповідала, може, і племені, хоч у »землі« полян М. Грушевський помітив три »тисячі« — Київську, Білгородську і Вишгородську (»Очерк Ист. Укр. Народу«, стор. 57).

Владімірський-Буданов називає тисяцького »народним трибуном«, що зовсім відповідає, напр., хорунжому (*gonfaloniere*) італійських середньовічних земель, не раз побіч князя і посадника, функції яких мали характер державний із зовнішніми репрезентативними призначеннями. Архаїчна назва тисяцького збереглася в нас довше ніж у наших сусідів, і згадку про неї знаходимо у деяких польських урядах, про що буде мова далі. Крім мобілізаційних обов'язків, збирання податків і стеження за виконанням громадянами їх зобов'язань, добровільних і наказаних,

уряд тисяцького мав характер оборонця інтересів населення перед державною владою. Але, як каже проф. Р. Лащенко, »з протягом часу на уряді тисяцького вже сполучаються принципи центрального й місцевого управління, і сам тисяцький, замість безпосереднього обрання на свій уряд населенням, іменувався вже князем«, що знову підвищує його владу над усіма іншими. Іноді одна й та сама особа мала функції воєводи і тоді це мусів бути справжній диктатор своєї землі.

Таким чином бачимо, що оскільки на кожну землю-князівство мав бути лише один тисяцький і його вибір міг сполучатися з призначенням, то він рівночасно був і представником князя в зносинах із земщиною, і заступником свободи тієї ж земщини.

Безпосередньо тисяцькому підлягали соцькі (сотники) і десяцькі (десятники), що ієрархічно виконували ті самі функції, що й тисяцький на цілій »землі«. Функції ці мали характер військовий (мобілізація, постачання, дорожні повинності населення), судовий (виконання судових рішень), фінансовий (стягнення податків і данин) і господарський (охорона торгівлі, мито).

Стисло розмежування поміж компетенціями князівських державних урядів і самоуправних урядів не було, і ступнево утворений паралелізм між цими компетенціями утворив, власне, ступневий перехід усіх цих функцій до рук князя і його представників. Навіть сільські старости, що були виборними органами самоуправи, ставали, поневолі, державними урядовцями.

Резюмуючи все вищесказане, слід гадати, що вільному населенню була залишена свобода у виборі своїх громадських представників, які, однак, мусіли мати затвердження князя і його органів влади. За широкої самоуправи дуже багато державних справ було в руках тих виборних, самоуправних органів, і тому була потрібна контроля та догляд державної влади.

На деяких землях, напр., землі Волинській, а передусім — на Чернігівсько-Сіверській, наслідком розмноження княжого дому постає нова одиниця — волость, себто — менше князівство, в якому природно утворюються ті ж самі уряди і та ж сама ієрархія. Іноді виникає дрібна різниця лише в назвах. Так, напр., на Поділлі, або в південній Чернігівщині, з'являються отамани, які відповідають старостам, що стоять на чолі окремих громад, сіл; а на Пинщині — »сорочники« з тими ж самими функціями.

Слово »отаман« (східного походження) на протязі віків міняло свій характер і значення. У татарів воно означало навіть те саме, що князь, володар, а в наші часи в Румунії залишилось для означення голови сільської громади. В Україні в ньому сполучається поняття воєнного вождя з поняттям особистої якоїсь поваги.

Не треба забувати, що на протязі цілого історичного існування українського народу все його життя було зв'язане з військовою організацією, і майже всі його громадські установи мають військовий характер. Звідси й певний військовий характер усіх урядів, звідси й адміністративні поділи, як полк, тисяча, сотня, десяток, в які включаються щоденні, так би мовити, назви — земля, волость, село.

3. Народні суди: Автономія земель, волости, громад, утворила в них необхідність місцевих судів. Були вони залишками старого родового і племінного судівництва. Існували тому, що були необхідні для негатайного вирішення виниклих на місці справ, з якими не можна було чекати на приїзд князівського тивуна, або на «свод в город»; треба було мати «свод по землях-конах», мсти змогу поставити оскарженого перед «12-ма понятими», перед «суд сусідів», «добрих людей», «судних мужів».

Які були компетенції народного суду, і яка їх різниця з судами князівськими, точно окреслити трудно. «Руська Правда» цього не пояснює. Можна, однак, гадати, що справи мали характер і цивільний, і карний. Судилось однак в адміністративних одиницях, і це створювало й ієрархію цих судів.

«Руська Правда», що укладена за панування Ярослава Мудрого, знайшла своє повне застосування лише за його внука Володимира Мономаха, і до першої редакції, яка мала скоріше характер підручника для князівського судівництва, додано багато звичаєвих, давніх, місцевих установлень. Тому вона має характер універсальності. Але «Руська Правда» не була ані повним кодексом (карним і цивільним), ані повним статутом судової організації.

Тому, напр., важко встановити ієрархію судів, але можна з певністю сказати, як думає проф. С. Дністрянський (стор. 150), що «найвищий суд відбувся під проводом князя, бояр, і в присутності народу».

Це дає право гадати, що мусіла витворитись інтерференція судових властей, і що князівські тивуни, яким була доручена судова влада, контролювали народні суди.

Народний суд стосувався тільки до вільних громадян, і то за загальноприйнятим в Європі звичаєм, що кожного мають право судити лише йому рівні. Це вказує на те, що князі напевно не підлягали народним судам, а судили їх лиш князі на своїх з'їздах. Народні бунти проти окремих князів, або такі криваві розправи, які траплялися в Галицькому князівстві з Ярославом Осмомислом, його синами, або з змордованими князями-претендентами (з чернігівсько-сіверського дому) — складають революційні винятки, а не санкціонований законом чи звичаєм порядок.

Підтверджують вищесказане кодифіковані потім, під час литовсько-польського періоду, норми, в яких помітний сильний вплив «Руської Правди», а також багато ще пізніших козацьких звичаєвих законів, у яких, напр., було загально прийнято, що: «де є три козаки, двоє судять третього».

«Руська Правда» має велику спорідненість з низкою середньовічних нормансько-скандинавських «збірників», або «дзеркал» (Sachsenspiegel, Königs Spiegel). Проф. Сергієвіч каже, що місце складення короткої «Правди» означає її назва «русська». Так звалася в той час Київська волость. Коротка редакція «Правди» складена в Києві («Лекції и исследования по древней истории русского права», стор. 43).

Отже помиляється польський історик Ф. Равіта-Гавронський, коли каже, що першою «Руська Правда» була складена Ярославом Мудрим для Новгороду, а з його переїздом до Києва стала правом українським.

Те, що літописець записав під 1016 роком, що Ярослав із вдячності за допомогу, яку йому дали новгородці, «дав їм Правду і устав списав, глаголав тако: по сей грамоті ходіть, якоже писав вам, такоже держите», зовсім не означає, що говориться про «Руську Правду» в тому вигляді, в якому вона до нас дійшла. «Правда» тут — це взагалі закон, регламент, або указ, статут. Отже те, що Ярослав дав Новгородові, могло і увійти в «Руську Правду», або бути чимось на неї подібним, але не означає, що це якісь специфічно новгородські закони, привезені на Україну.

«Руська Правда» вже, може, за Ярослава мала дві редакції — довшу й коротшу, старшу, первісну. Потім вона доповнювалась аж до кінця XII-го стол., себто, приблизно, аж до тієї епохи, коли складено в Німеччині «Саксонське Дзеркало».

«Руська Правда» своїм змістом є збіркою як князівських статутів, так і давніх звичаєвих прав. Як одні, так і другі могли мати свої відповідники в старогерманському, норманському праві, особливо, коли йшло про норми права кариного й цивільного. Знаходимо там суд за такі переступи, як убивство, порнення, підпал, крадіж (татьба); норми права карного, або постанови, які окреслюють спадкові права, опіку над нелітніми, процентові норми, справи цивільні. Є також приписи характеру процесуального: про позови на торговцях, про згаданий уже «ізвод перед 12 понятими», про суди по «землях», по «конах», у «городсх», про слідства, про свідків і очевидців, про штрафи, при чому наводиться ціни на господарські тварини для стягнення кари і покриття витрат. На підтвердження думки, що до «Руської Правди» увійшли теж князівські законодавчі постанови і приписи князівських судів, є норми, які стосуються до різних верств — смердів, закупів, холопів і т. д.

Все це не взято в якусь систему, а записано, як трапилось, мабуть, по черзі важливості, бо починається з норм права карного, з убивства.

Можна гадати, хоч нема на це якихсь князівських наказів або вічевих постанов, що «Руська Правда» була підручником для правників, була загальноприйнятим «середником», як її і названо в т. зв. «карамзінському», найціннішому списку. Не гадаємо, що за це варта було б сперечатися. Проф. Р. Лашенко (стор. 42, 43) каже, що до «Руської Правди» увійшли «устави» і «уроки» руських князів, стародавні народні звичаї і судові рішення. Отже ясно, що додавши ще церковні «устави» наших князів і канонічні «кормчі» книги, будемо мати, як було прийнято й на Заході, той матеріал, яким обов'язково керувались і судді, видаючи присуд, і зацікавлені особи для своєї оборони чи своїх домагань.

«Руська Правда», як пам'ятник української правничої творчості, в історії українського народу мусить мати і має почесне та визначне місце. На думку проф. Р. Лашенка, вона була тим кодексом українського звичаєвого права, «на підставі якого правувався український народ». Вона має «для кожного правника, який хоче уважно з'ясувати собі всю правну еволюцію українського народу, глибокий інтерес... Правні положення «Руської Правди» не вмерли, не щезли... Правні положення «Правди» сприяли не тільки дальшому розвитку українського народу, а й вплинули в свій час на правний розвиток сумежних слов'янських

народів». Далі наводиться думку відомого дослідника проф. Леонтовича, який знаходить безпосередній вплив «Руської Правди» в польському «Статуті» (Вислицькому) з 1347 року, в «Статуті» Володислава Ягайла з 1420-1423 рр., в цілому литовському законодавстві та судових нормах, до «Судебника» короля Казимира Ягайловича (1468 р.) і «Литовського статуту» включно. Крім згаданої деякої правдоподібної спорідненості норм «Руської Правди» з стародавніми нормансько-скандинавськими правовими нормами, введено до неї і деякі дрібні рецепції візантійського права, мабуть, під впливом церковним. Але вони не є загальні, а тільки в деяких поодиноких напрямках. Вплив «Руської Правди» залишився так глибоко закоріненим у народних правових поняттях, що його не могли вирвати ані пізніші польські, ані навіть російські впливи.

Щодо польського законодавства, то, не зважаючи на різниці, особливо щодо форми, воно підлягало у свій час впливам «Руської Правди», з якою його зближала, так би мовити, спільна європейськість». Пей спільний характер законодавства виявлявся в нормах, що окреслювали права людини, забезпечували жінці належне правне положення, давали перевагу приватному над публічним, відводили Церкві особливе місце в житті нації. Натомість російські вчені, що вклали багато праці для вивчення «Руської Правди» і порівнювали її з іншими законодавствами, мусіли ствердити (Владимірський-Буданов): «В Московском государстве нет никаких следов действия Русской Правды»; або проф. Леонтович: «И между Русской Правдой и Московским законодательством проходит ничем не заполняемая пропасть». Врешті проф. Мрочек-Дроздовський додає, що «історія Московської держави складалася з процесу поступового придушування тих політичних і суспільних основ, якими жила «Руська Правда» (цит. за проф. Р. Лященко, стор. 44).

4. Землі і адміністративний поділ: Найважливіше, що кидається у вічі в історії Української княжої держави, і що й далі, аж до російських часів, залишається майже незахитаним — є старовинність, традиційність, ніби природність поділів. У цьому Україна знов нагадує Німеччину з її князівствами, і Францію з її провінціями. Так як і там, українські «землі» це території окремих колись племен, потім князівств (великих), які знову ділилися на «верві», «полки», радше «волості», що мали відповідати (теоретично) «сотням» і поставали з природного родового зв'язку, хоч ми знаємо їх уже як територіяльні поділи.

Російські вчені Погодін і Владимирський-Буданов виводять слово «вервь» від германського слова «warf»-округа, яке подібне на староримський термін «linea» для означення території, якою володів рід, потім родовий зв'язок — щось у роді польського «opola» (околиця). Нема найменшої рації виводити цей термін від співзвучного слов'янського слова «веревка», бо воно в Україні, якщо й було колинебудь уживане й означало міру, себто те, що в нас збереглося під назвою «шнур», мабуть, зникло дуже давно. Міра ця була занадто мала, щоб нею можна було поміряти волость, князівство, отже просто нелогічно зв'язувати з нею слово «вервь», коли околиця-волость-полк відповідають цілком поняттю, яке означає «warf».

Тому, що органи влади, чи державної (династичної) князівської, чи місцевої народної, були між собою дуже перемішані й розмеження їх описати не можемо, то адміністративні поділи кидаються у вічі лише як окремі великі одиниці «землі» і як окремі князівства. Кожна окрема «земля» має свій князівський рід, галузь однієї династії, а рід цей, володіючи цілою землею, надає князям окремі волості. Часом ці волості якось міняють своїх володарів, що не завжди можна пояснити, але це, мабуть, тому, що забулись деякі споріднення, які деякою мірою впливали на осідання князів по окремих волостях. Так, напр., лівобережний Переяслав зв'язаний з Києвом, а не з Черніговом. Так волинський Овруч теж належить до Києва, а натомість далекі Бересть і Белз належать до Волині, а не до Галичини чи Пинщини. Головною волостою на Волині є Володимир — столиця «землі», аж до часу, коли він тісно зв'язується з Галичем, а на його місце стає Луцьке. Про існування різних волостей на Чернігівщині-Сіверщині довідуємося головним чином тому, що незвичайно розмножений дім сіверських князів (Святославичів — по імені їх предка, сина Ярослава Мудрого) привів до роздрібнення своєї «землі» на різні волості, часом дуже малі, на яких осідали окремі галузки цього ж дому, відомі до наших днів усі ці князі Волконські, Борятинські, Оболенські, Масальські, Слецькі, Довгоруки, Горчакови, Одоевські, Воронинські, Козельські, і велика кількість інших, що взяли свої прізвища від своїх волостей. Їх кількість збільшується на Чернігівщині, Пинщині й Волині за литовських часів новоприбулими князями литовської династії. До кінця XIV-го стол. окремі волості мають певною мірою характер окремих державок, і щойно за литовських часів перетворюються у великі землеволодіння, у зв'язку з поширенням і побільшенням центральної влади, влади великого князя.

У відношенні до старшого князя у своєму роді, волосний князь був у родовій залежності, так як той у відношенні до великого князя київського. Дуже часто була це лише номінальна залежність, але теоретично вона існувала. Щодо своєї землі — він був її володарем і правителем, так як його родові зверхники були у відношенні до землі і всіх земель. Це й був той особливий український родинний федералізм і рівночасно цілком своєрідний феодалізм. Що так було, може свідчити зовсім подібне стремління у французькій династії Капетингів, якої різні галузки осідають на різних окремих, стародавніх, з племінного поділу юсталих князівствах, або закріплюються на них через подружжя, а не лише через надання уділу.

Що окремі волості уважались «державами», свідчить іще й те, що коли в XIV-XV стол. різні наші чернігівсько-сіверські князі піддаються московському великому князеві, ідуть на «службу» до нього, то завжди намагаються зберегти своє панування на своїй території, на яку Москва вперто претендує.

5. Церква, права Церкви і церковне законодавство: Не маємо тут на увазі церковного, так званого канонічного права, хоч і воно частинно мусить ввійти в порушувану тему, а маємо на увазі ті князівські, себто, державні закони, які окреслювали становище Церкви в державі, її права, те церковне законодавство, яке входило в державні закони.

Св. Володимир Великий, під впливом прийнятого християнства, під впливом церковної ієрархії, що була спочатку переважно болгарська і грецька, почав пристосовувати правні поняття і прийняті закони до моральних правил і принципів християнської віри. Була це рецепція християнського права в його візантійських формах. Літописець записав, що Володимир радився з єпископами, встановлюючи закони, і за їх порадою «книгам приложак», читаючи їх багато «і вночі і вдень», запроваджував закони, пристосовані до законів Божих, до правил християнського життя. Однак на Русі-Україні прибули з Візантійської імперії ієрархи були в складному положенні, бо, звикнувши до візантійського «переросту державної влади і недоросту церковної», як каже проф. С. Томашівський («Історія Церкви», стор. 55), мусіли б те саме запроваджувати в Україні, але для утримання грецьких впливів намагалися збільшити тут незалежність Церкви. Певний відгук мусіла мати й боротьба між царгородським патріархом і болгарською Церквою, яка також допомагала скріпляти владу князя. Треба теж згадати, що на Володимира не могли не мати впливу його перебування у Скандинавії, тамошні релігійні звичаї, а також і тісні стосунки з його норвезьким приятелем, королем Оляфом Трюгвесоном, і зв'язки з двором німецького цесаря і Римом, що слали до Києва свої посольства.

Першу вказівку на писаний княжий закон, як каже Олександр Лотоцький («Українські джерела церковного права», стор. 204-233), маємо в установленні Володимиром «десятини» на Церкву в Києві. Далі йдуть уже церковно-правні акти, «устави» і князівські постанови законодавчого порядку: 1) «Церковний устав» князя Володимира Великого; 2) «Церковний устав» князя Ярослава Мудрого, по так званому «Світку Ярославлеву», що його так детально дослідив О. Лотоцький («Укр. джерела церк. права», стор. 233-253); 3) «Грамота» князя Всеволода-Гавриїла Велико-Новгородського (1117-1137); 4) «Грамота» князя Ростислава Смоленського (1150 р., хоч обидві останні грамоти ніби неукраїнські, але через своїх творців вони зв'язані з Україною); 5) «Уставні грамоти» князя Святослава Чернігівського (1137).

Всі ці норми, наскільки це було в Україні, можливо, пристосовані до грецького кодексу Церковних канонічних законів (т. зв. «Номоканон»). Відхилення від цього — це відбитки тих впливів, що про них ми вже згадували.

Церква в Україні, починаючи від Володимира, одержувала від князя, від держави, грошове забезпечення, як постійний, законом установлений податок на Церкву (на дану церкву, на «єпископію» і т. п.).

Церковний податок мусів бути загальним законом (династичною, вічною фундацією), і коли в «Уставі» сказано — «по всій Руській землі», то, як слушно зауважує О. Лотоцький, це стосується до Київського Великого Князівства, до Полянської землі.

Церковний суд функціонально скопійований з церковних судів Візантії і Заходу, і до його підсудности належали справи подружжя (шлюбні зобов'язання, ануляції, пірвання, порушення подружньої вірності, гвалт, перешкоди до одруження), справи, що стосуються до родинного життя,

загальної моралі, чародійство, справи спадкові, проступки в церквах проти належної пошани релігії, святих місць, духовних осіб, всілякі блюзнірства, богохульство, святотатство.

Компетенцію церковних судів розширив Володимир — а потім признали це і його спадкоємці — на все населення, але, крім того, деякі категорії населення підлягали тільки судові Церкви в усіх проступках, як своїй єдиній зверхності.

Тут є сполучення двох принципів — візантійського церковного і західноєвропейського феодалного. Наші демократичні історики і правники цього питання не опрацювали і не вияснили, але в Україні мусіли, здавалося б, існувати, крім описаних уже народних і церковних судів, залежних якоюсь мірою від князівських судів («а князь казнить»), ще й суди панські. До церковної юрисдикції належали певні категорії людей, як священослужителі, лікарі, вдовиці, хворі по шпиталях і притулках, каліки, старці, божевільні, або навіть люди, що за окремою Божою милістю були об'єктом якогось чуда. Всі ці люди, крім того, підлягали Церкві і в своїх спорах з іншими громадянами.

Крім цього, контролю мір і ваги було теж передано Церкві, і за порушення збо фальшування їх оскаржені підлягали церковному судові. І в цьому сполучається, як згадано вище, рецепція грецьких правил «Номоканону» з феодалними законами Заходу, а щодо форми, мабуть, із старовинними звичаями.

Сполучалась старовинна традиційна ієрархічність українського народу, його прив'язаність до вставленого закону, з пошаною до нової тоді ще віри і релігії.

«Тодішні обставини конче вимагали встановити межі світської і церковної компетенцій в тій новій і дуже складній ситуації, яка настала в нас із християнством, що принесло нове розуміння державного й культурного змісту. Як обставини нашого національного життя не дозволяли механічно засвоїти чужі готові норми, то найбільш доцільним було, взявши усталені норми старої державної і церковної культури, пристосувати їх до умов життя, хоч і хрещеного, та ще не зовсім християнізованого народу» (О. Лотоцький: «Джерела...», стор. 220).

В Україні завжди — отже з тих часів — зустрічались західні і східні впливи, які цілком своєрідно формували українську душу, і витворювались свої власні форми «наслідування візантійського церковного права», із збереженням усіх тих звичок, що їх різні стани населення успадкували по своїх слов'янських і норманських предках.

«Та річ у тім, що те наслідування було лише наближенням, а не рабською копією. Це була вільна рецепція візантійських норм, переплавлена в горні національної правно-державної думки» (О. Лотоцький: «Джерела...», стор. 220).

Коли св. Володимир Великий хрестив Україну, поділу Церков ще не було, хоч розходження вже були. Розходження ще не догматичні, а скоріше звичаєві. Одним із них, для нас особливо важливим, було різне розуміння положення Церкви. На Заході вважали, що Церква стоїть понад державами і поза політичним життям націй, а на Сході державна

влада, як і церковна, прямувала до того, щоб Церква була Церквою даної нації. Звідси цілком різне розуміння «автокефалії» національних Церков.

В цьому питанні ще й досі неполаджений спір між західними і східними каноністами. На перший, поверховий погляд, автокефалія є специфічною східною прикметою, бо її основують власне на залежності Церкви від державної влади, від нації, і на окремішності мов. Але такий погляд неісторичний. Історія показує, що східні різномовні Церкви постали природно ще в перших віках християнства, і тому були самостійні. На Заході постала одна латинська Церква, і тому була лише одна. Догми в них усіх були одні, і в одне їх сполучала Римська столиця. Коли стався розподіл, ситуація змінилася. Народи, що говорили слов'янськими мовами, стали предметом таких церковних усталень, які їм накладали ті найближчі церковні адміністративні осередки, з яких до них прийшло християнство. Так чехи і поляки стали латинянами, бо залежали від архієпископа в Майнці, чи від єпископа в Маґдебурзі, що були латинянами; так само хорвати і словени. В Моравії виникли з цього приводу довголітні пересправи, які закінчились підпорядкуванням моравів і словаків латинському обрядові. Це було попросту питання порядку, питання адміністративне.

Україна, прийнявши християнство, з самого початку прямує до незалежності своєї Церкви, і в нас це є вікова традиція, яка нічого спільного не має ані з візантійським, ані, тим більше, з російським цезаропапізмом.

Автокефалія, дослівно, це самоголошування, самотутність, себто — мати власного голову, який очолює певну територіальну Церковну одиницю і є самостійним у відношенні до держави, а не у відношенні до Церкви. З часів Володимира, на протязі п'ятдесяти років Українська Церква була «по-західньому» автокефальна, була зв'язана з Охридським патріярхатом, підтримувала деякі зв'язки з Римом. За Ярослава, коли обрано відомого митрополита Іларіона, хоч Охридський патріярхат уже перестав існувати і посередничати між Києвом і Римом, автокефалія утримується далі.

Лише коли поділ Церков установився і Україна, завдяки географічному положенню і деяким впливам особистим чи й політичним, опинилася в рамках Царгородської патріяршої компетенції, вона стала однією з 70-ти грецьких митрополій, і то наймолодшою.

Одною з характеристичних рис української церковної традиції є те, що не зважаючи на широку судову владу, на зв'язаність з родинним станом жонатого духовенства і часту матеріальну залежність від княжої «десятини», духовенство ніколи не трактувалось, як окремий громадський стан, замкнений у собі, що було в Росії до останніх років імперії у вигляді «духовного звання».

Духовенство в Україні є станом настільки, наскільки обороняє інтереси Церкви і виконує свої обов'язки; поза тим, священик занадто зв'язаний з родиною і тою суспільною верствою, з якої він вийшов, щоб він міг перекреслити цей зв'язок. Він ніколи не кидає свого середовища і саме тим пояснюється вплив Церкви в громадському житті.

Грошове узалежнення Церкви від князівських фундацій і дотацій («а своїм тивунам наказую суду церковного не ображати і з суду князівського давати дев'ять частин князеві, а одну св. Церкві»), не виглядає, щоб було тяжким.

Церква з самого початку посідала дуже значні маєтності, і духовенство, назагал, було добре забезпечене. Багато дуже заможних людей ставали священиками і ченцями, до духового стану вступали князі й бояри, зовсім так, як на Заході, а що, однак, рідко траплялося в Греції та в інших сусідніх країнах.

На чолі Української Церкви стояв митрополит Київський, але в Літописі говориться і про «митрополита Переяславського» — правдоподібно, тимчасового. Окремо постала митрополія Галицька проіснувала тільки коротко.

Скільки було єпархій, сказати трудно, але напевно кожний значніший «город» мав єпископа.

Поділ єпархій на парафії дозволяє гадати, що кожна волость (князівство) мала свого єпископа, а кожна парохія — свого пароха (сільського). Так мусіло бути з самого початку, але у зв'язку з війнами могли відбуватися зміни. Був утворився такий звичай, що патріарх Царгородський іменував митрополитів і єпископів греків, які часто привозили з собою і священиків, що осідали в українських містах. Таке положення тривало аж до половини XIV-го стол., з рідкими винятками.

Церква своєю єдністю скріплювала єдність національну, скріплювала й князівську владу, часто, може, проти власної волі й своїх інтересів, але так було у Візантії. Отже грецьке духовенство підтримувало цю традицію. В заміну за це князь давав духовенству упривілейоване становище в державі.

Великих ересей в Україні не було, народ ставився до Церкви, як до цінної і святої установи, яку традиція наказує зберігати, але не мав ані грецького, ані російського нахилу до догматичних дискусій.

Вплив грецького духовенства був великий і протидіючи собі знаходив лише в чернецтві, яке ставало все численніше й рекрутувалося все більше з місцевого українського населення. З часом збільшилась і кількість українського т. зв. білого духовенства. Так було колись і на Заході, де в перших роках християнства священики були тільки місійні — римляни, італійці, навіть еспанці і греки. Однак на Заході націоналізація церков пройшла швидше, ніж у нас, хоч у нас така тенденція вже була за Ярослава Мудрого і митрополита Іларіона, за Ізяслава I-го і за Ізяслава II-го і митрополита К. Смолятича.

На Заході, в Німеччині, у Венеції, ще в VII-IX-их стол. Церква підлягала цивільній владі, так що навіть Карл Великий вмішувався у догматичні справи; але це був дуже короткий період і Церква не тільки дуже швидко була визволена з-під опіки державної влади в догматичних справах, а й одержала зверхність навіть у цивільних і карних питаннях. Моральний вплив Церкви, її інтервенції на захист жінок, вдів, сиріт, калік, хворих і покривджених, її заходи для злагіднення звичаїв, введення т. зв. «Божого миру» і днів, коли не вільно було носити і вживати

зброї, піднесення нею лицарства майже до значення священницького та ідеалізування його мети і завдань — все це скріплювало її значення в громадському житті й утворювало інтерференцію влади державної і влади церковної.

Візантійські звичаї були інші, і стан тодішнього грецького суспільства був інший, ніж на Заході. Тому і впливи візантійських звичаїв були інші, але на Україні не утворилась повна підлеглість Церкви державній владі, Українська Церква не стала лише одним з коліс державної машини, а зберегла свою повну незалежність від держави, так як і на Заході, і, що найбільш характеристичне для наших обставин, це сталося за згодою тієї державної влади; і це стало нашим звичаєм.

Інтерференція влади княжої і влади церковної не викликала будь-яких довгих непорозумінь з двох причин: з принципової згоди князів на церковну незалежність і з залежного часто становища чужої земної, грецької ієрархії.

Російський учений проф. Корф кже, що в Україні, властиво, була зверхність «Візантії над князем і Церкви над державою»; однак це не так просто — утримати залежність від такого голови, який сам не є незалежний, і підлягає цілком державі. Друге, що впливало на фактичну незалежність Української Церкви від патріарха, це було ступеневе збільшення ієрархів місцевих і віддалення Києва від Царгороду. Коли б той голова Церкви був зовсім незалежним, коли б його повага і влада над усіма підлеглими йому митрополитами, архієпископами, єпископами і установами духовними і світськими, що від нього залежали, були такими, що державна влада їм корилася б, тоді можна б говорити про залежність Української держави від Церкви; але всього цього не було. Отже залежність українського народу від Церкви була не в накиненої йому владі, а в його прив'язанні до Церкви, в його пошані супроти Церкви, в його добровільному послухові церковним законам і наказам церковної влади.

Великий вплив мало в нас християнство, зрештою, як і всюди, на розвиток культури і моральне виховання населення. Від Церкви залежали школи, які засновувались при монастирях і парохіях або єпископських соборах. Найбільш освіченими людьми в той час були духовні, і вони передавали цю освіту найближчому оточенню та виховували собі помічників і наступників.

Що місцеве життя і характер народу впливали на Церкву, ми вже зазначили, але ще раз мусимо підкреслити, що українське церковне життя майже з самого початку виломлюється із сліпого наслідування візантійських звичаїв, і витворює власні, з гармонійної сполуки грецьких канонічних законів і церковних приписів із власними і княжими північно-західними традиціями і звичаями. Напр., утримується принцип соборності в Українській Церкві, виборів єпископів, чого не може скасувати митрополит-грек, бо йому загрожує реакція вірних.

Українські князі, український народ із X-го до XIV-го стол., себто за чотириста літ, утворили власний церковний устрій і духовну атмосферу. Якими сильними вони мусіли бути, свідчить хоч би така велика кіль-

кість діячів, учених, визначних людей, що вийшли зі священничих родин, що пройшли духовні школи й семінарії, зберігаючи непокаліченими російщиною (специфічним підходом російським до релігії, до питань віри і Церкви) національну свідомість і патріотизм, що шукали ґрунту для виявлення себе.

Однією з характеристичних прикмет українського духовенства була, як ми вже сказали, його всестановість. Воно рекрутувалося з усіх верств суспільства, і коли навіть утворювались цілі династії парохів на одній і тій самій парохії на протязі сотні, а то й більше років, воно не відділювалось від того початкового свого стану, з якого вийшло, не зважаючи й на те, що на нього впливали зовнішні (чужодержавні) ворожі чинники.

Сьогодні Українська Церква, на жаль, роз'єднана і в цьому роз'єднанні наче закам'яніла, все ж таки вона становить національну окремішність, і то не тільки завдяки обрядові, який традиційно той самий, а й завдяки тому віковому »переплавлюванню в горні національної правно-державної думки«, про що згадує проф. О. Лотоцький.

(Далі буде)

Лариса МУРОВИЧ

Прощення

Розбуджена лежить Твоя ряднина,
На чорнім кольорі маюю світлість —
В душі моїй завітчана тканина,
Очам незрячим — непроглядна вічність.

Вона живе і дише так невтомно,
А теплом уст торкається долоні,
Приходить завжди повз невестишній спомин
І засідає впевнено на троні.

Кругом у чолобитні квіт шалвії,
Чебрець і рута обнялись в нестямі —
Я всі кольори поміж них посию,
Щоб горіли в очах панорами.

В проміннях їх зловлю я невловиме!
Тканина моя квітів променистих
На Друга гріх — знам'я святе й простиме,
Вирощене по зливі сліз пречистих.

Проф. Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП

II

ПОГЛЯДИ В. В. АНТОНОВИЧА

Визначити український етнічний тип, схарактеризувати його психологію — намагалися давно. Вже Костомаров¹ зазначив різниці між українським і московським фолкльором. Але найсолідніші визначення українських характеристичних рис, особливо їх окремішності від московських, подав Володимир В. Антонович. Йому приписують статтю «Три національні типи народні», підписану псевдонімом «Низенко», що появилася 1888 р. у львівському журналі «Правда». В дійсності ця стаття була написана одним із випадкових його слухачів, аматорів, який не був ані антропологом, ані істориком школи Антоновича. Він вніс до дуже точного й обережно висловленого викладу Антоновича стільки свого непродуманого, стільки своїх власних термінів, яких Антонович ніколи не вживав, що до невпізнання змінив ясний зміст, переплутав на діаметрально протилежні деякі твердження Антоновича, і тому стаття Низенка не може бути першоджерельним матеріалом, який віддзеркалював би погляди В. В. Антоновича.

Істотність погляди В. В. Антоновича передані в книжці «Погляди українофілів» (Твори, т. I., 1932; Видання ВУАН). Свої твердження Антонович робив на основі дуже докладних історичних даних; це був висновок із його праці продовж цілого життя над студіями української історії та з докладно знаного йому фолкльорного (казкового й пісенного) матеріалу. Він так ясно бачив величезні різниці трьох етнічних типів у східному слов'янстві, що праці, напр., Ф. Вовка та деяких інших етнографів були вже регресом у розумінні характеристики українця, порівнюючи його з москалем. Антонович з повною ясністю зазначав, що «говорити про тотожність населення України з населенням великоруським і білоруським... можна тільки на основі або грубої етнографічної помилки при повнім незнанні країни, або в силу апріорної, обов'язково нав'язаної думки, що виходить не з реального факту, а зі сфери міркувань штучних, кабінетно вивчених на основі ідеалізованої космополітичної утопії» (там же, стор. 239-240).

Звичайно, і В. В. Антонович, пристосовуючись до стану тодішньої науки, мусів уживати прийнятих термінів того часу, напр., терміну «слов'янська раса», але його незвичайно критичний розум зараз же вносив поправки; і він пише: «Обидва типи (великоруський і український) не можуть служити представниками чистої слов'янської раси» (стор.

¹ Костомаров: «Два русскія народности».

240). Тепер уже ніхто не говорить про «чисту слов'янську расу», особливо лінгвісти (напр., Meillet) просять не змішувати раси з мовою.

Далі Антонович пише: «Відмінність антропологічного типу цих двох народів існує від розмірів кістяка до пігментної окраси покривів; від ступеня нервової схильності до інтенсивності мускульної сили».

Потім ще важливішою є та група психологічних явищ, яку звичайно звуть народним характером... Головна духова різниця між одною і другою групами населення полягає звичайно в психологічній складі, відчутті понять, в поглядах і ідеях; від цього внутрішнього складу залежить і вибір тих сфер, на які переважно направляється діяльність народу, залежать і форми устрою особистого й сімейного життя, і взаємних відносин між окремими особами, і напрямок прямуювання до розвитку, і симпатії або антипатії, що викликаються у різних груп одна різними зовнішніми явищами... Коли порівняємо в цьому відношенні групи московську й українську, то не можемо не помітити в багатьох відносинах ясного контрасту. Москвин насамперед людина практична: вся його увага звернена на зовнішню боротьбу, на життєву діяльність; він упродовж поколінь набув до неї звичку і способи, необхідні для практичної боротьби. Він діяльний, рухливий, він не прив'язується до місця та йде очоче в далекі країни для заробітку; він знає ціну асоціації і привик гуртуватися в артілі, вести господарство багатолюдними сім'ями. Велика сім'я або артіль становлять силу тільки при умовинах підчинення усіх (членів її) керівній волі. Звідтіля з'являється безмежний авторитет батька сім'ї або хазяїна-підприємця. Серед практичної боротьби люди зударяються різко і в наслідок того в той самий час виробляється привычка грубо поводитися з іншими. і байдужість до грубої поведінки інших. Серед постійної практичної діяльності, світоспостереження має мало інтересу і не вистачає вільного часу, щоб йому піддаватися; тому внутрішній світ вкладається у формули, практичні афоризми; зовнішні символи, які не підлягають ні обміркуванню, ні критиці, ні тлумаченню, але вони формально обов'язкові й постійні силою своєї інертності».

Зовсім інший тип внутрішнього життя українця. В складі його характеру почуття переважає над розумом; він сильно прив'язується до всього, що його оточує, і збереження прив'язаності йому дорожче, ніж практичні вигоди. Тільки у випадку крайности він розлучається зі своєю хатою, зі своїм селом, з батьківщиною. Необхідність відділитися із свого села для заробітку, йти в місто, в фабрику, на чужину, сама по собі є для нього бідною. Як усяка натура переважно лірична, українець вище за все ставить гідність і свободу своєї особистості. На шкоду своєму економічному розрахункові він постійно прагне уєдинитися, розділом звузити круг своєї родини; зсдовге перебування під авторитетом навіть родинної влади для нього незносно; особиста образа для нього дуже чутлива, він різним способом старається її уникнути і дуже тяжко її забуває».

«...Дуже чутливий до всякого порушення особистої честі, українець дуже обережно поводить з іншими... Кожного, хто не привик до побуту українця вражають навіть у селянській обстановці кількість додержуваних звичаїв та вишуканість способів поведінки...

Українець звик обмірковувати і відшукувати істотну сторону своїх вірувань і понять; формулою, зовнішністю, він не дорожить, для нього важлива істота істини, або, за його висловом, правда» (там же, стор. 244).

Проф. В. Б. Антонович не любив вносити в історію псевдоприродничих метод, як і не любив користуватися ніби загальностановленими законами історії для пояснень невисвітлених історичних явищ та темних місць в історії. Він виходить з фактів і старався всюди знйти дійсність і правду. Як археолог і антрополог, він користувався фактами, дослідженими цими науками, і намагався доповняти ними недостатні дані історії або заповняти її прогалини у фактах, і тоді робив з цього висновки.

Тому тільки після довголітніх своїх студій він прийшов до висновку про повну окремішність двох народних (етнічних) типів — типа москвина і типа українця.

Зовсім інакше підходили до цього питання інші вчені, які захоплювалися модними тоді течіями в економічних і соціальних науках та підганяли відомі з життя обидвох народів факти до улюблених трафаретів розвою людських груп. Ґрунтуючись на цих трафаретах, приписували нашому українському народові, по аналогії з московським, такі соціальні явища, яких у дійсності ніколи не було в нашій історії (напр., період існування «общини» московського типу, роду і т. п.). В Росії на переломі XIX-го і XX-го століть панували соціологічні теорії двох учених — Максима Максимовича Ковалевського та ідеолога есерівської науки Михайловського. Обидва вони держалися того ж погляду, що й славнозвісний німецький учений Вільгельм Вундт, себто, що всі народи в своїм розвою переживали однакові соціальні стадії: промісквітет, матриархат, патріархат і сучасну стадію, в однаковій і тій же послідовності. З такого погляду виходило, що нарід у якого збереглося більше пережитків матриархату, буде більш відсталий і, так би мовити, буде «меншим братом» супроти того народу, в якого тих пережитків нема, бо вони ніби вже від глибоких віків втрачені зовсім і давно замінені патріархатом. А з того, що в українського народу залишилося багато матриархальних слідів або ремінісценцій, чого в московського народу зовсім нема, натомість є в нього чисто патріархальні прикмети, можна було вивести «відсталість» українців і «поступовість» москалів.

У своїх безперечно дуже цікавих працях — «Генетична соціологія» і «Історія української словесности» — Грушевський спирається на погляд Вундта, висловлений у праці «Психологія народів» («Völkerpsychologie»). А Вундт стоїть на тій самій соціологічній платформі, що й М. М. Ковалевський, себто, на трьох фазах розвитку народів, з додатком четвертої. Вундт держався думки, що всі люди походять від одного кореня або пня, і ступені розвитку всіх галузів цього пня у сво й істоті ідентичні для цілої людности. Він визначає такі ступені: 1) Прагромадянство, 2) Племінне громадянство, яке в нього збігається з «тотемічною добою», 3) Політичне громадянство, яке в нього збігається з «добою героїв і богів», і 4) Розвій до гуманности².

²) Wundt: Völkerpsychologie, VIII

Подібні ж погляди є і в Грушевського, коли він установлює в Україні родоплемінну добу в Чорноморсько-Дунайським періоді, яку, за його словами, звать (очевидно Вундт) тотемічною добою³. Грушевський не постарався довести існування цих діб і періодів в Україні, вяснити, чому він зве цей період «Чорноморсько-Дунайським» та який вкладає в нього зміст. Він усе те подає аподиктично і тільки вишукує такі пісні, які можна б було уважати ілюстраціями для його твердження.

М. Грушевський робив тут ту саму помилку, що й Х. К. Вовк та інші, а навіть і сам Вундт. Він притягав до пояснення українського етнологічного матеріалу не порівняння з близьким, а порівняння з далеким, зовсім чужим матеріалом — індійським, австралійським, африканським, очевидно признаючи непорушність колись ніби встановленої чи доказаної однаковості розвою в цілм світі. Ані Вовк, ані Грушевський не помітили праці, напр., Гребнера, а ще менше П. В. Шмідта, які висували зовсім протилежні теорії — існування трьох зовсім різних культурних кругів, які визначали і напрямок розвою тих народів, що до них належали, і повну відокремленість і неподібність їх соціального устрою в період примітивного розвою цих відмінних культурних кругів. Грушевський не помітив і в самого Вундта того приголомшення, що його викликало констатування одного яскравого факту, який руйнує всю будову Вундтової чотириступневої еволюції. Сам Вундт пише: «Ледве чи є хоч одне відкриття в області історії людського розвитку, яке так приголомшуюче, так переконуюче і так відразу зруйнувало б широко розповсюджену до цього часу опінію (про ступеневість розвою), як (відкриття і) констатування існування моногамії примітивної людини»⁴.

Встановленням цього явища підкреслюються два факти: 1) моногамія примітивів, 2) факт, що існування моногамії не доказує ще вищого ступеня цивілізації. А вслід за тим ідуть і дальші висновки. Чи існував денебудь промісквіт, як обов'язковий ступінь? А з другого боку, чи констатування існування промісквіту в будь-якого народу мусить доказувати нижчий ступінь його культури й цивілізації? Наприклад, бачимо тепер запровадження промісквіту в советській Росії, хоч у принципі не забороняються і моногамні шлюби. І хоч це означає значне пониження цивілізації та занепад громадськості, а особливо демократичности, але все ж таки це не значить, що культура і цивілізація в т. зв. СССР стала нижча, ніж у будь-якого чорношкірого племені Африки, яке тримається суворої моногамії.

Констатування існування промісквіту грецькими класичними авторами (напр., Геродотом) в агатірсів на території України ще не означає, що вони стояли тоді на нижчому ступені культури й цивілізації, ніж полігамні скити-номади. Треба сказати, що всі ті дуже цікаві питання, а головнo простеження цих явищ в Україні, здається не цікавили ні Грушевського, ні Вовка, ні інших. Один лише Охримович постарався знайти й показати сліди матріярхату в українському весіллі. Але ж знову таки ніхто не зробив ніяких висновків, а особливо не зробив їх

³) М. Грушевський: «Історія української словесности», т. I, стор. 33-34.

⁴) Там же, VII, 203.

Грушевський, який у своїй «Історії української літератури» спеціально цікавився соціальними питаннями. В нього матриархальний період в Україні зовсім вислизнув з-під розгляду, не зважаючи на те, що, як ступінь розвитку в теорії Вундта та інших, він мусів увійти в історіософію Грушевського. З викладу Грушевського зовсім неясно, чи український народ перескочив від промісквітету просто до патріархального шлюбу, чи ще перейшов через матриархат. І коли М. М. Ковалевський установлює колишнє існування матриархату на Кавказі, та каже, що він був і в слов'ян, роблячи натяк і на українців, то Грушевський це питання зовсім обходить. А це дивно, бо історіософічні погляди Грушевського не могли бути повні та закінчені без узгляднення цього ступеня — ступеня матриархального. Я пояснюю це нахилом Грушевського користуватися готовими вже, широкооб'ємними працями загального характеру (напр., «Психологією» Вундта), а тут треба порпатися у зовсім сирім етнографічній і етнологічній матеріалі.

До того ж ще долучається погляд Грушевського та інших учених, що ми належимо цілком до індоєвропейського племені, а погляд цей незвичайно ускладнює правдиве освітлення ранніх ступенів нашої історії і передісторії. З думкою встановленою наперед, що ми індоєвропейці тільки тому, що говоримо слов'янською мовою, не можна зробити жодного поступу у висвітленні своєї ранньої історії. Власне тому, що тип індоєвропейський зовсім інакший, ніж наш тип, мусимо знайти докази, наскільки, до якого ступеня і з якого моменту можна назвати нас індоєвропейцями. Ні Грушевський, ні інші цього не роблять.

Думка про родословне індоєвропейське дерево, до якого належать слов'яни, а між ними і ми, дуже стара. Вона прийшла з Біблії, в якій ціла передісторія людства показана у формі генеалогічного дерева. Через це слов'яни показані конарем від індоєвропейського пня, який сам розгалужений на галузі східних, західних і південних слов'ян, а східня, або як її звуть філологи, руська галузь, розгалужилася ще далі на галузки московську, білоруську й українську. А з того у філологів виходить, що скрізь є один пені і одна кров, усі галузі та галузки обігає один і той самий сік. В дійсності справа стоїть зовсім інакше, і наш покійний учений Степан Смаль-Стоцький перший виступив проти цього родословного дерева і довів, що праруської мови не було, а існувала просто праукраїнська мова. Філологи виробили навіть граматику праслов'янської гіпотетичної мови, але не маємо жодних писаних документів для доказу, що вона дійсно колись існувала. А в уяві філологів тою видуманою праслов'янською мовою мусів говорити й один, суцільний, праслов'янський нарід. Але теперішня археологія і антропологія доводять, що слов'яни не мають ні костей, ні крові спільних для всіх, і що особливо осторонь від усіх інших слов'ян стоять москалі. Таким чином ідеї В. В. Антоновича лишаються триваліші, ніж теорії пізніших істориків та деяких філологів, і його висновки відносно типа українця вартісніші й до нашого часу, бо він виходив з дійсних історичних фактів. Тільки тепер вже треба внести новіші терміни та розробити деталі, бо з часу смерті Антоновича є багато нових відкриттів.

Антропологія показала, що європейське населення складається головню з чотирьох основних європейських рас, але до складу окремих народів

ці раси ввійшли в різних пропорціях, завдяки чому ті народи дуже помітно відрізняються один від одного, як тілесними особливостями, так ще більше психічними прикметами і характеристиками. В глибокій давнині людські раси попали в різні географічні умовини, які примусили нарід жити тим способом, яким йому дозволяли різні географічні умовини, себто — з'являтися ловецтвом, скотарством чи хліборобством. Перейшовши до такого спеціалізованого життя і пристосовувшись до нього, люди витворили нові способи боротьби з природою і спеціальні форми життя та засоби харчування. Ця можливість створювати обставини, які автоматично впливають на фізичну й духову характеристику людини і міняють її, зветься тепер «самоудомашненням» («Selfdomestication»). Віденські вчені П. В. Шмідт і В. Коперс розробили це питання в ширшому масштабі та висунули свою теорію трьох кругів: ловецького, номадського і хліборобського. Вона прийнята в останні часи і французьким ученим Монтандоном (Montandon), а на Конгресі в Осльо 1936 р. аналогічні думки висловив і англійський учений Мирс (Mures).

Подібні думки, хоч з іншим підходом до справи, були мені ясні значно раніше і тому з невеликими змінами я також приймав цю нову теорію і саме на її тлі хочу висвітлити наш український тип.

Та мені видється, що більш доцільно вживати іншу методику, більш сучасну, ніж ту, що її вживали раніше. В 1923 р. Гунтер у своїй книзі «Rassenkunde des deutschen Volkes» характеризував кожен з чотирьох європейських рас з боку фізичного і психічного, а потім уже дав характеристику самого германського народу. Але він ще не знав тоді теорії культурних кругів, бо вона розроблена пізніше. Крім цього були в нього й інші хиби, які викликали багато закидів. Потім появилася ще кілька подібних книжок різних німецьких авторів, які, однак, об'єктивністю не позначилися. В 1936 р. вийшла книжка В. Шмідта «Rasse und Volk» («Раса і нарід»), де він бере до уваги і расовий склад, і вплив культурних кругів для визначення типу німців, користуючись найновішою антропологічною наукою.

Мені видається, що такий підхід зовсім можливий і для характеристики українського народу та з'ясування українського типу.

Мушу ще звернути увагу на те, що я вибрав у заголовку термін «етнічний тип», бо він ліпше й більш всебічно характеризує саме поняття «тип», ніж термін етнографічний, бо власне сюди входять і визначення психіки, і користування матеріалами антропологічними, археологічними і фолклірними, які властиво до самої етнографії не стосуються⁵.

⁵ Московський історик Вернадський писав у передмові до своєї історії, що основоположником археологічної методи в російській історії є Ростовцев. Але це не зовсім вірно. Основоположником цієї методи був Володимир В. Антонович, а Ростовцев був тільки його учнем. В. В. Антонович власне й заснував т. зв. Київську, археологічну, школу історії, і ця метода пошукує тепер скрізь в європейській історіографії.

Харківський професор Веретенников дуже яскраво зазначив різницю трьох історичних шкіл в Росії: Київської, Московської і Петербурзької, підкреслюючи, що Київська школа Антоновича єдина брала до уваги передісторичний період.

ГОСПОДАРСЬКИЙ ТИП УКРАЇНЦЯ

А. Хліборобство. Український народ у своїй основі є найчистішим типом народу-хлібороба в цілій Європі. Хліборобство було для нього завжди єдиною надією, єдиною мрією, єдиним ідеалом його життя. Він не любив ловецтва, не любив і скотарства і користувався ним тільки додатково, і то на терені ґрунтів свого села. Коли йому не ставало де жити на своїй землі, він, український хлібороб, із своєю родиною с'їдав на віз, запряжений волками, і вибирався у світ за очі. Навіть, як це не раз траплялося, їхав, напр., з Полтавщини аж на Сирій Клин, себто в Усур'їнський край або в Манджурію, щоб там осісти знову на родючій землі й орати її плугом.

Цією своєю любов'ю до землі, до хліборобської праці, український народ незвичайно різко відрізняється від московського народу, де чоловіки радо йдуть в «отхожіє промисли», залишаючи землю на руки своїх жінок.

Таку незвичайну любов і прив'язаність до землі не можна пояснювати однією тисячою літ хліборобського життя. Як показує археологія, предки нашого народу жили хліборобством на нашій же території вже майже п'ять тисяч літ тому і мали робочу худобу — своїх сірих круторогих волів. Тому й воли, як і земля, для українця були святі. Тому в нього так сильно розвинені приватновласницькі почуття до земельного володіння, як і в центрально- та західноєвропейського селянина.

Хліборобські рослини принесли в Україну трипільці з Месопотамії або Малої Азії, ще в добі неолітичній, разом із знанням хліборобства⁶. Чи вели вже тоді в нас польове господарство, чи тільки городне, тяжко сказати, але беручи до уваги соціальний матриархальний устрій, який, правдоподібно, тоді в нас існував, а також деякі знахідки на Уманщині (моделі хаток з глини, знайдені в Сушківцях і Попудні), можна думати, що жінки, які жили в окремих хітах із своїми дітьми, провадили господарку городню, а чоловіки, що жили, мабуть, у чоловічих домах, могли провадити господарку польову на просіках (себто, на полянах у лісі, що вирубувалися або випалювалися).

Для розтирання зерна на муку або на крупи вживали двох плоских каменів — один лежав зі споду, а другим розтирали зерно. Такі примітивні жорна знаходяться на українській території в дуже значній кількості, починаючи з неолітичної доби аж до залізної.

Що в нас у давні часи хліборобство було розвинулося вже до того ступеня, що не тільки задовільняло потреби місцевого населення, а й вивозилося на продаж у чужі краї, про це свідчать слова Геродота, який каже, що т. зв. скити-хлібороби в IV-V-их віках до Христа сіяли на продаж. Крім того вони плекали садовину й городину. Ясно, що це не були скити, бо вони не могли б за короткий час перейти з номадства на хліборобство, та ще в такому розмірі; це були нащадки круглоголового населення з традиціями мальованої трипільської кераміки.

⁶ Принаймні такої гадки є частина археологів. Див. В. Щербаківський: «Формация української нації», 1937, стор. 10-15.

Потім ми знаємо, що й з Ольвії, а особливо з Пантікапеї (теперішня Керч) вивозили річно сотні тисяч центнерів пшениці до Греції, зокрема до Атен.

Але скити і пізніші народи-номади, що займали один по одному наші степи, винищували у степах тубільців, а разом з ними й хліборобство. Воно залишилося в лісських частинах Київщини, Поділля і на Волині, що були відгороджені від номадів системою довгих (на сотні кілометрів) високих валів та густими лісами.

У добу князівську хліборобство в Україні займало значно меншу площу, ніж у добу передскитську (перед 500 роком до Христа). Все ж таки й тоді воно відгравало велику роль і певно, що плуг і рало були тоді вже традиційні, з тими поліпшеннями, що їх принесли на нашу територію греки і римляни, від яких і вдержалися терміни «орати» і «рало». Наш плуг дуже подібний до ретського плуга (plorum), що сам мабуть у наслідок ступневих змін, так як і наш, походив від колишнього сумерійського плуга. Більш-менш подібні плуги та рала існують ще й тепер у болгарів та народів, що живуть в області Дунаю. Це пояснюється тим, що ця область, як і наша, мала спільний обидвом областям нарід мальованої кераміки, що прийшов з Месопотамії в неолітичній добі. В кожному разі всі наші хліборобські традиції ідуть від неоліту, як у сфері цієї техніки, так і в сфері фольклору. Московська соха має походження північно-західне, бо її вживають і поляки, та має там спільну назву. У Московщині хліборобство появилось дуже пізно, як мені здається — не перед приходом в'ятичів і радимичів, які могли принести соху з собою з Польщі. А літопис виводить і в'ятичів, і радимичів із Польщі (від ляхів).

Зеленін також каже, що «на Україні йшла своя історія, заходила зміна хліборобських знарядь, і ця історія йшла незалежно від історії північних знарядь». Але це розходження він відносить на пізнішу добу, литовську, бо ґрунтується на філологічній теорії Шахматова про попередню спільність, що творила т. зв. праруський нарід. Він обминає етнографічні та інші фактичні дані, а ми бачимо, що в тій області жодної попередньої спільності між українцями і москалями не було.

Мало того, Зеленін каже, що й праця волами прийшла до нас в Україну тільки в час литовського періоду нашої історії. Але таке твердження не має жодних поважних основ, бо є багато важливіші докази, які заперечують його.

Для обґрунтування свого твердження Зеленін наводить з Літопису таку цитату:

«Послании же придоша к Володимеру и повѣдаша всю рѣчь Святополчю; и прииде Володимер, и сритостася на Долобѣску, и сидоша в едином шатри, Святополкъ съ своею дружиною, а Володимеръ съ своею. И бывшу молчаню, и рече Володимер: «брате! ты еси старий; почни глаголати, како быхом промыслили о Руськой земли». И рече Володимеръ: «како я хочю молвити, а на мя хотять молвити твоя дружина и моя, рекуще: хочеть погубити смерди и ролью смердомъ, но се дивно

ми брате, оже смердовъ жалуете и ихъ коний, а сего не помышляюще, отже на весну начнеть смердъ тотъ орати лошадью тою, и прихавъ Половчинъ ударить смерда стрилою и поиметь лошадь ту, и жену его и дити его, и гумно его зажжетъ; то о симъ чему не мыслите?» И рекоша вся дружина: «право воистину тако есть». (Патіський список, під роком 1111).

З цього Зеленін робить висновки, що Київські землі тоді не знали волів, а тільки коней. Але в дійсності цей уступ Літопису не доводить того, чого хочеться Зеленинові. Бо той же таки Літопис, як і літопис Лаврентіївський, оповідає про волів під роком на чотири століття раніше, пишучи при цьому так: «В си же времяа биша и Обри, ходиша на Ираклия царя и мало его не яша; си же Обры (Авари) воеваху на Словиных и примучиша Дулибы, сущая Словины, и насилье творяху женамъ Дулибськимъ: аще поихати будяше Обрину, не дадаяше въпрячи коня, ни вола, но веляше въпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли женъ въ телигу и повезти Обрына: так мучаху Дулибы» (Лаврентіївський список, ст. 5).

Отже воли, як робоча сила, були відомі значно раніше, ніж заснувалося Київське князівство.

На те, що воли і плуг були відомі в X-му й XI-му віках на Київщині, теж вказує й таке важливе джерело, як «Руська Правда», і то в списках якнайраніших, себто в списках XI-го віку. Кара за крадіж:

§ 26. За кобылу 60 ризан; а за волъ гривною; а за короу 40 ризан; а третьяк 15 коун; а за лоньщиною полть гривны; а за теля 5 ризан; —

§ 29. А иже крадетъ любо конь, любо волъ, или клить...

§ 33. А иже межоу переореть любо перетесь, то за обиду 12 гривнь...» (Академічний список. Прага, 1927 р., вид. Лашенка).

Отже, як бачимо, Зеленін дуже дивно підбирає докази для підтвердження своєї думки, навмисне пропускаючи дуже ясні факти про існування в Україні волів ще тоді, коли на Московщині ні кіньми, ні волами не орали, себто, за часів аварів і грецького імператора Іраклія (VII стол.).

Питання існування в нас в ту добу волів, орання ралом і плугом є одним з найосновніших і найґрунтовніших для розуміння нашого фольклору, історії нашої культури, формації нашого народу, його споріднености з іншими народами, а таким чином і для вияснення етнічного типа українців.

Характер народу залежить не тільки від роду харчів і економічного розвою, а й від того, яким способом ці харчі добуваються, бо у наслідок цього витворюються умовини, що впливають на народну психіку. Повільністю свого ходу віл впливає і на вдачу людини, яка весь час тим волом працює і доглядає його. Кінь і соха значно легші й верткіші. А теперішні трактори дають зовсім інший темп праці, а разом з тим і цілому життю.

Що плуг, як такий, з назвою «плуг» існував уже за князівської доби, про це свідчить «Руська Правда», себто, найстарший писаний кодекс українського права; в ньому є уступ, де оповідається, що «пан дав заку-

пу плуга і борону». Тут, зрозуміло, треба думати, що мова йде про правдивий плуг, а може, навіть і плуг з волами; ще недібно в нас казали: «я позичив плуга», розуміючи при цьому плуг разом з волами.

Щодо походження самої назви плуга, то старші вчені — Ш. Фарік та інші, вважали це слово за слов'янське. Але, коли б так це було, і коли воно було відоме «Руській Правді», то воно мусіло бути староукраїнське і зрозуміле в нашій мові, але так не є. Етимологія, яку наводить Зелений з московського «плуга» — поплавець для сіті, немає жодної підстави, бо такого слова в тім значенні в Україні нема, а слово «плуг», як хліборобське знаряддя, не вживалося в старовину на Московщині. Новіша етимологія, що виводить «плуг» від ретського слова «*plugum*», теж не в усіх відношеннях переконлива. Форма українського плуга дуже близька до європейського, особливо до тюринського плуга XVI-XVII стол., мабуть тому, що походить із самого центру культури.

Український дерев'яний плуг був тяжкий у праці, бо дерев'яний полоз тягнеться по землі й має велику площу тертя. В залежності від глибини оранки та властивостей ґрунту, український плуг потребував часом до чотирьох пар волів. В останні роки ХХ-го стол. його зовсім витиснув плуг залізний, бо він був легший і сам міг краяти скиби без підтримки його за чепіги.

Отже сама тяжкість праці українського плуга вимагала спокійних, повільних волів, а не гарячих, швидких коней. І тому існування плуга у великокнязівську добу пов'язане з волами і служить за доказ. Сохою в Україні не могли орати, бо для сохи земля тут занадто тяжка. Її можна було вживати хіба в північній Україні, напр., на Чернігівщині та на пісках біля Києва. Але й тут усе ж таки вживалося місцевого рало, яке щодо швидкості праці могло цілком замінити соху, а одночасно добре вживається і на землях тяжких.

Географічні чинники мають великий вплив на етнографічні явища, як це дуже добре показав польський учений Адам Фішер. Він каже, що знаряддя народів польського й українського пристосовані кожне до свого терену. Треба, однак, сказати, що москалі, які вже майже 150 років жили на Харківщині (Чугуєвський повіт), ще перед світовою в'їною користувалися сохою, а не плугом, дряпаючи нею землю. 1921 року московські більшовики захвалювали й українцям, яку то вигоду дає орання сохою, бо нею, ніби, швидше працюється, але незабаром побачили, що їх твердження дурне і мусіли припинити рекламу своєї сохи.

Про однорідність українства під тим отрядом промовляє й те, що ні одне з наших найменших племен не зберегло не тільки орання сохою, а навіть і жодної згадки про соху. Це є доказом, що нею ніколи в нас не орали. Український старовинний плуг майже однаковий усюди, на всіх складових частинах української землі, від Карпат аж до Дону, навіть на Кубані, і всі ті окремі складові частини мають ті самі технічні назви. Вовк пише: «Здається єдину їх варіацію становить те, що київський кочетень у Велджі звуть когутом... Рало також майже скрізь однакове, хоч, напр., на Поділлі наральник насаджують на нижній вигнутий кінець ручки, або чепіги, так само, як в болгарському оралі, а на Київщині та Полтавщині його прикріплюють до окремого куска

дерева, вбитого в градку (дишель): цей кусок дерева звуть копистою і до нього додають ще окреме пристосовування, зване жабкою, що не пускає градку спускатися на нижню частину чепіги».

Цей факт, що ні білоруси, ні москалі не знали плуга, а знали тільки соху, Зеленін старається пояснити ще тим, що в тих областях багато лісів і там на полянах плуг поламався б об пеньки й кущі, які лишались на просіках. Але це не може служити за жодний аргумент у користь сохи; дуже сумнівно, щоб хтось орав землю між пеньками, хоч би й сохою, а потім там сів, не викорчувавши пеньків. З другого боку, Київщина, а особливо Волинь — мають лісів не менше, і там ліси вирубують, прекрасно орють плугом і сіють, викорчувавши пеньки. Появу сохи і на Білорусі і на Московщині треба пояснити тим, що ті області належали до північно-балтицького культурного круга, якому відома була соха.

Фізичними умовами, що сприяли появі сохи, були північні прибалтицькі піскові ґрунти, дуже легкі для «пахання» сохою. Соху могли принести на Московщину в'ятичі, що — за словами Літопису — прийшли з Польщі. На тяжкому чорноземі, особливо українському, сохою нічого вдіяти не можна було, і там дуже радо мусіли перейти від рала до плуга, який прийшов сюди з південно-східного культурного круга.

(Далі буде)

Лариса МУРОВИЧ

Перед наступом

Скільки світла, скільки світла!
Наче б сонце хтось подвоїв —
Наче б серце, хтось привітний
В звуки радості настроїв.

Бо напроти нас далеко
Нездобута пристань далі,
Й ми ключем вільним лелеки
На шляхи легім відсталі.

Усе ближче підпливають
Необв'яті ще екрани,
І невпинно закликають
Наступати у незнане.

Простір світлий, та пригода
Приклад сили і одваги —
Хто злякався перешкоди,
Хай не важиться до змагу.

Але ж в нас сталеві м'язи,
Зір, як вистріл із тятиви,
Лук напрутий — сили вражі
Не страшні нам юродиві!

Михайло Б. ЖДАН

ПЕРШИЙ НАПАД ТАТАР НА УКРАЇНУ

ПОДІЇ І ПРОБЛЕМИ

I

Хоч терени, на яких відбулася перша воєнна зустріч українських княжих військ із татарськими, вже в заранні нашої історії увійшли в круг українських інтересів, все таки перший напад татар на Україну і найважливіша його подія — битва над річкою Калкою — не знайшли досі докладнішого опрацювання в нашій історіографії. Не можна скидати причин цього факту на недостатню кількість історичних джерел, бо, як відомо, згаданий напад знайшов широкий відгомін в усіх літописах Східньої Європи того часу. Аналізом тих літописних текстів займались докладніше В. Т. Пашуто¹ і В. Черепін². Останньо більшу пробу критично насвітлити літописні інформації про бій над Калкою дав Емауский в своїй розвідці п. з. «Літописні відомості про перший напад монголо-татар на Східню Європу»³.

Хоч до деяких тез праці Емауского маємо дуже поважні застереження — про це мова буде далі — цілість усе ж таки інтересна. Найважливіші думки Емауского такі: Основні версії битви над Калкою дають нам Лаврентіївський, Іпатіївський та Перший Новгородський літописні зведення. Відомість про бій над Калкою у Лаврентіївському зведенні написана ще перед другим нападом татар (1238). Писав її сучасник подій, спираючись на усних інформаціях. Деталів походу українських князів на татар автор не подає, правдоподібно, їх не знає. Згадка про похід ростовського князя Василька, який дійшов з допоміжним відділом до Чернігова і на відомість про погром князів повернувся додому, дає підставу думати, що ця частина літопису (від 1206 р.) написана в Ростові.

Опис подій над Калкою, що його подає Іпатіївський літописний список, складений, на думку Емауского, з двох оповідань про цю ж подію, що їх пробує автор від себе відділити, як «Повість про руських князів» і «Повість про Данила Волинського». В основі першої «повіді» є оповідання, написане учасником події в Переяславі. Концепція «загально-руських інтересів», що її добачує Емауский в повісті і неприховане вороже ставлення до галицького князя Мстислава Удатного, каже авторові твердити, що цю повість перередаговано і включено у літопис за

¹) В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Акад. Наук СССР, 1950.

²) Л. В. Черепин, *Летописец Даниила Галицкого, Исторические Записки Акад. Наук СССР, 1941, № 12*.

³) А. В. Эмауский, *Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу. Ученые записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина*. В.п.17, т.1, 1958, стор. 59-109.

⁴) А. В. Эмауский, *цит. праця*, стор. 61-69.

князя Юрія II-го у Володимирі⁵. («Повість про Данила Волинського» є, на думку Емауского, оперта на відомостях Волинського літопису, писаного сучасником подій не пізніше 1229 року. Обидві «повісті» вірогідні⁶).

Емауский вважає, що з огляду на те, що новгородське літописання ще добре не досліджене, важко подати докладнішу аналізу оповідання про битву над Калкою, подану Першим Новгородським літописним зведенням. Його гіпотеза така: Згадане оповідання це компіляція, складена на підставі неновгородських матеріалів. В їх основу могли ввійти: а) згадуваний вже Ростовський літопис; б) незнаний нам ближче Київський літопис 1238 р., ведений київськими літературними силами, серед яких визначне місце займав митрополит Петро Акеревич, що з доручення князя Михайла Всеволодовича відбув посольство до папи римського Іннокентія і брав участь в Ліонському соборі 1245 року; і в) незнаний ближче Галицький літопис. Підсумовуючи свої завваги на тему вірогідності реляцій Першого Новгородського літописного зведення, автор думає, що з огляду на свій компіляційний характер ця реляція найменше вірогідна⁷.

Події над Калкою відбилися відгомонам також у кількох східних джерелах, але вони у відтворенні цілості мають тільки допоміжне значення. З них слід тут назвати збірник літописів Рашід-Ад-Діна (1248-1318), який відворот татар з-над Дніпра виразно вияснює як тактичний маневр⁸, і літопис Ібн-аль-Асіра, сучасника подій (1160-1233), зладжений, правдоподібно, на основі оповідань учасників бою, що підкреслює кількісну перевагу татар над княжими військами⁹.

У нашій історіографії найширше навітлив перший напад татар на Україну Михайло Грушевський у другому томі своєї «Історії України-Руси». Йому завдячуємо теж зіставлення джерел і літератури до цієї події, що їх подає він в окремому додатку п. з. «Література монгольсько-татарської міграції». Між орієнтальними джерелами, які називає Грушевський, не знаходимо «Таємної історії монголів», яка хоч і не вносить ніяких ревелаций до нашої теми, але змальовує тло (писав її сучасник!), на якому прийшло до зорганізування татарської експедиції на захід¹⁰. З того погляду «Таємна історія» значно перевищує пізнішу монгольську компіляцію «Алтан-Тобчі» (цитовану Грушевським у згаданому додатку), хоч, з другого боку, уступає місце перському літописові Ата-Малік-Джувайні¹¹.

Час битви над Калкою не визначається в літописах однаково. Деякі літописи описують битву під роком 1223, інші під 1224. Також історики

⁵ А. В. Эммауский, *цит. праця*, ст. 76. До цієї справи повернемось на наступних сторінках нашої праці.

⁶ А. В. Эммауский, *цит. праця*, ст. 89-90.

⁷ А. В. Эммауский, *цит. праця*, ст. 92-100.

⁸ Рашид-Ад-Дин, *Сборник летописей*, том I, книга вторая. Перевод с персидского О. И. Смирновой, Акад. Наук СССР, 1952.

⁹ В. Т. Тизенгаузен, *Сборник материалов относящихся к истории Золотой-Орды*, т. I. СПб. 1884.

¹⁰ Die Geheime Geschichte der Mongolen. Übersetzt und erläutert von Erich Haenisch. Leipzig, 1948.

¹¹ Ata-Malik-Juvaini, *The History of the World Conqueror*, translated from the Persian by John Andrew Boyle. Manchester, 1958. Перший переклад історії Джувайні на європейську мову.

незгідні між собою в цій справі. І. Березін, спираючись на аналізі нагробних написів надволжанських болгар, що на них напали відділи Субутая, вертаючись додому по битві над Калкою, впевняє, що згадана битва мусіла відбутися між 1224 і 1225 роками¹². Історики Карамзін і Соловйов приймають 1224 рік за рік битви. Дуже основні досліді над цією справою перевів Е. Кунік. Спираючи свої висновки на аналізі літописних даних і зіставляючи їх з інформаціями арабського хронікера Ібн-аль-Асіра з одного боку, та Генриха Лотинського — з другого, Кунік висуває думку, що перша зустріч з татарами (отже, погром відділів Данила Романовича, Мстислава Удатного та половців) відбулася в середу 31 травня 1223 року¹³. Рік 1223 як дату битви над Калкою приймає більшість сучасних істориків, при чому деякі з них твердять, що вона відбулась 16 червня (Греков, Шпулер), інші, що 31 травня (Пашуто, Емауский). Ця остання дата здобуває собі щораз більше признання¹⁴.

Намагання устійнити докладне місце бою над Калкою шляхом ерхеологічних дослідів починаються вже з кінцем минулого століття. Започаткував їх Шамаков (1890), продовжував їх Бранденбург (1902) та Трефілієв (1904). Їх праці зосереджувались в області горішнього бігу річок Караташ, Калець та Кальчик. В протилежність до потлядів названих дослідників, Ляскоронський ідентифікував річку Калку з Кальченкою, притокою Самари¹⁵. Погляд Ляскоронського не втримався.

Найбільше уваги справі відшукування місць бою присвятив В. Саханев¹⁶. Хоч брак археологічних даних не дозволив йому устійнити місць боїв княжих військ з татарами, все ж таки його досліді, зв'язані з цим питанням, незвичайно цікаві. На думку Саханева, похід княжих військ відбувався шляхом, яким татари відступали від Дніпра в околицях острова Хортиці на схід. Цей шлях ішов вододілом між річками Московкою і Гайчуком із півночі та річкою Конкою з її притоками від півдня до джерел річок Караташа та Кальчика. Згадану віддаль — біля 200 кілометрів — пройшли княжі війська впродовж 8-9 днів. Галицько-волинські відділи, під проводом Мстислава Удатного і Данила Романовича, та половецькі війська перейшли річку Караташ і над західними верхів'ями сьогодишнього Кальчика (тодішньої Калки) вступили в бій з татарами. Київський

¹² И. Березинъ, Первое нашествіе монголовъ на Россію, *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія*, часть 79. Отдѣленіе II. СПб., 1853, стор. 250.

¹³ Е. Кунік, О признаніи 1223 года временемъ битвы при Калкѣ, *Ученіе Записки Императорской Акад. Наук.* СПб., 1854, т. II, стор. 756.

Е. Kunk, Renseignements sur les sources et recherches relatives á la premiére invasion des Tartares en Russie, *Mélanges Asiatiques*, II. (1852-1856), pag. 462-465.

¹⁴ А. В. Эммауский, цит. праця, стор 56-57.

Справою усталення дати битви займався теж А. Салтыков в праці: Хронологія битвы при р. Калке, *Ученые Записки Института Истории*, т. 4. 1929. На жаль, ця праця була мені недоступна.

¹⁵ В. Ляскоронский, Русские походы въ степи въ удельноевечное время и поход кн. Витовта на татар 1399 г. *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія*. СПТ, 1907, ч. 8-9.

¹⁶ В. Саханевъ, Развѣдка на мѣстѣ битвы при р. Калкѣ 1224 г., *Записки Отдѣленія русской и славянской археологій Импер. Археологическаго Общества*. Томъ 11, Петроград, 1915, стор. 22-34.

князь Мстислав, як тільки довідався про погром Мстислава Удатного та Данила, отаборився над західними берегами Караташа, використовуючи для цього стрімкі горбки з заходу та спираючись від сходу об річку.

К. В. Кудряшев, професор московського державного університету, відповідаючи на запитання двох учителів, де саме було місце бою княжих військ з татарами, в статті «О местоположении реки Калки» повторює аргументацію Саханева. Від себе не додає до неї нічого нового¹⁷. Автім як Саханев, так і Кудряшев свідомі того, що справа устійнення місця битви все ще остаточно не вирішена.

Спробою підсумувати всі факти про перший напад татар на Україну є праця Д. І. Іловайського п. з. «Калское побоище»¹⁸. У вступі автор подає досить побіжні відомості про батьківщину монгольських і тюркських племен та про їх суспільний і політичний лад. Далі автор розказує про походження Темучіна, його перші воєнні подвиги, отримання всіх монгольських племен в одну державу цілість, про курултай з 1206 року та вибір Темучіна на Чингіс-хана (великого хана). Докладніше спинається Іловайський на поході Темучіна на Хорезм, на упадку тієї держави, на втечі її володаря Магомета та на погоні двох воєвод — багатура Субутая і нойона Джебе. Далі автор описує, як татари перейшли Кавказ, роз'єднали коаліцію підкавказьких народів, розбили половців та зайняли кримський город Судак. З черги йде опис з'їзду наших князів у Києві, їх походу проти татар та їхнього погрому.

Праця Іловайського оперта виключно на літописах. Контroversійних тверджень поодиноких літописів автор не пробує узгодити. Свої сумніви у правдивість деяких літописних інформацій автор дискретно зазначає. Описуючи, напр., як то галицькі вигонці прибули на збірне місце на тисячі човнів, Іловайський додає в дужках: «якщо вірити літописцєві». Своїх, часом дуже сміливих, думок автор не пробує підкріпити доказовим матеріалом. Устійнюючи, напр., кількість княжих військ на сто тисяч душ, або зараховуючи бродників, що боролися на боці татар до зрадників. В оцінці ступеня вини винуватців трагедії над Калкою (наперед галицький Мстислав Удатний, а потім київський Мстислав), автор надто свободний. Загально праця Іловайського сьогодні вже перестаріла.

Крім праці Іловайського не маємо жодної іншої, яка в цілому була б присвячена першому нападові татар на Україну. Але майже кожний автор більшого курсу історії Росії спинається над цією подією. Зокрема старші історики докладніше описують битву над Калкою. Між ними, на окрему увагу заслуговує Татищев, який, на думку сучасних істориків, при писанні своєї історії мав користати з невідомого нам літопису, що, на жаль, не дійшов до наших рук¹⁹.

17) Вопросы Истории, Но. 9, ст. 118-119.

18) Д. И. Иловайский, Калское побоище, Русская Старина, том 15. 1879, ст. 691-705.

19) В. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, Акад. Наук СССР, 1950, ст. 208.

В. Г. Федоров, Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла, 1956, ст. 26 і 54.

Відомості Татищева про битву над Калкою, що їх не має в жодних зв'язках нам історичних джерелах, можемо поділити на дві групи. До першої — зараховуємо ті відомості, які не видержують критики або виразно йдуть у розріз з існуючими джерелами, як, напр., твердження, що кількість княжих військ становила сто три тисячі, з чого в бою впало біля сімдесяти тисяч, або, що кількість татарських військ становила більше ніж двісті тисяч людей, і що в бою впало їх понад сто тисяч, між ними син хана. До другої групи належать ті інформації, що є в межах можливостей, як, напр., згадка про те, що багnistий терен одного з відтинків бою впливав на його перебіг²⁰. Татищев подає такі причини погрому князів: а) Князі, в протилежність до міжнародних прав, убили татарських послів, а своїх послів не післали до татар; з допомогою тих послів вони могли б довідатись про кількість ворожого війська; б) необережно зайшли далеко в чужий степ, позбавивши себе таким чином безпечного запліччя; в) під час бою не скоординували своїх воєнних дій²¹.

*

Другий із черги великий хан Монголії Угедей, син засновника монгольської імперії Чингіс-хана, Темучіна, на схилі свого життя скликав восени 1240 року курултай — з'їзд членів пануючої родини, найвизначніших своїх співробітників та родової аристократії. З'їзд відбувся в серці Монголії над берегами річки Керулен, на схід від сьогоднішньої столиці Монголії Улан-Батор. На з'їзді обговорено й вирішено ряд питань, що стосувалися до внутрішньої і зовнішньої політики держави. Там теж запропоновано апробувати історію династії Темучіна, що її на доручення великого хана написав незнаний нам автор. Історія, написана монгольською мовою уйгурським письмом, має назву «Таємна історія монголів». Прикметник «таємна» вжито тому, бо історія не була призначена для ширшого загалу, тільки для членів пануючого роду. В цій історії під роком 1220 читаємо, що Чингіс-хан після перемоги над шахом Магометом II, володарем Хорезму, вислав багатура Субутая у воєнний похід на підбій північних народів. Між одинадцятьма народами, що їх Субутай дістав доручення підбити, був теж нарід Орусут та місто Ківа Мен Кермен²². Перекладач «Таємної історії» німецький орієнталіст вясное, що Орусут (в інших варіантах Урсут) — це русини, а Ківа Мен Кермен — це Київ — велике місто. Так отже в той час, коли культурна Європа взагалі ще не знала, хто такі татари, вони вже мали інформації про Східню Європу. Цитована вістка, хоч яка вона скупа, лаконічна і, що важливіше, не зовсім вірна, відкриває нам пролог першого походу татар на Україну. Докладніше при цьому питанні спиняються Ата-Малік-Джу-

²⁰ В. А. Татищевъ. *История Россійская съ самых древнѣйшихъ временъ*. Книга третья. Москва, 1774, ст. 436-441.

²¹ В. А. Татищевъ, цит. праця, ст. 521.

²² *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, pag. 131., Аналізою «Таємної історії», крім Геніша, займались П. Пелю і С. А. Козін. Найновіші підсумки дослідів філологічного та історичного характеру над «Таємною історією» подає Pavel Poucha, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Prag, 1956'.

вайні²³, один із секретарів Гулагу, нащадка Темучіна, володаря підбитої монголами Персії, і Рашид-Ад-Дін компілятор різних літописів про монголів²⁴. З реляцій обидвох авторів виходить, що Чінгіс-хан, обложивши великою силою місто Самарканд, вислав за втікаючим Магометом II-им тридцятьтисячний відділ війська з дорученням знищити його за всяку ціну. Не є виключене, що вже тоді Чінгіс-хан думав про підбій Східної Європи. Так принаймні виходило б з інтерпретації цитованого місця з «Ташемної історії». Претекстом до цього могли бути половці, що, як союзники Магомета II-го, боролись проти татар²⁵.

Факт, що на чолі тієї експедиції Чінгіс-хан поставив Субутая, Джебе і Тукучара свідчить про те, що він прив'язував до її висліду велику вагу. Багатур Субутай, один із найліпших татарських воєводів, відзначався непересічними військовими здібностями, зимним вирахуванням та логічним плануванням, які то прикмети виявив, передусім при здобуванні Китаю. Нойон Джебе, темпераментний і загонистий, але завжди переможний у боях, був рівнорядним із Субутаєм провідником експедиції. Третій воєвода багатур Тукучар був одним із найстарших співробітників Темучіна і, як твердять деякі історики, був його зятем²⁶.

Похід висланої Темучіном експедиції не належав до легких: не беручи до уваги теренових перешкод, татарські відділи стрічалися з опором місцевого населення, що замикалось у недоступних твердинях, які треба було здобувати і нищити, щоб не лишати в запіллі ворогів. В боях згинув Тукучар²⁷. Дальший шлях експедиції вів через Азербайджан, Вірменію до Грузії. Тут прийшло до завзятої битви між татарами і грузинами, в якій перемогли татари. Все ж таки ряди останніх так прорідли, що допомога для них була конечна. У зв'язку з цим вони повернули на південь, вичікуючи військової допомоги та остаточного рішення Чінгіс-хана перейти на північний бік Кавказу.

Військова допомога та апробата плану Субутая прийшла скоро, експедиція пустилась далі в дорогу. Шлях її вів західними берегами Каспійського моря. Перейшовши Куру, Субутай змусив короля Шірвану дати йому десять провідників, найліпших королівських радників. Одному з них татари відразу відрізали голову, щоб тим перестерегти дев'ятьох інших провідників перед есентуальною зрадою²⁸.

Сьогочасні історики воєн, що розказують про перехід Ганнібала через Альпи до Італії 218 р. перед Христом, чи про перехід Наполеона до цієї ж самої Італії через альпійське провалля св. Бернарда — 1800 р., вважають сфорсування цієї природної перешкоди в обидвох випадках за великий військовий осяг. Не має сумніву, що перехід Субутая через

²³) Ata-Malik-Juvaini, *op. cit.*, pag. 134.

²⁴) Рашид-Ад-Дин, *цит. праця*, ст. 209, 214, 217.

²⁵) Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943.

²⁶) Ata-Malik-Juvaini, *op. cit.* pag. 174.

²⁷) Рашид-Ад-Дин, *цит. праця*, ст. 220.

²⁸) Добрий перегляд тих подій подає: Dr. George Altunian, *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und asiatischen Länder in XIII Jahrhundert*. Berlin, 1911.

провалля Дербенту значно випереджує досяги Ганнібала та Наполеона. Коли ж візьмемо до уваги факт, що в час переходу татари стрічали дуже завзятий опір з боку свободолюбних верховинців, треба згаданий перехід вважати за виїмкове досягнення в історії військового діла²⁹. Вкінці, по завзятих боях, втративши чимало людей та всю добичу, татари вступили на північні схили Кавказу. Відомість про перехід татар мусіла випередити їх прибуття на Передкавказзя. Інакше годі було б собі вияснити протитатарську коаліцію мешканців Передкавказзя. Провідну роль в цій коаліції мали половці, які вже перед тим, помагаючи Магометові II-му, мали нагоду пізнати татар. Перші бої коаліції з татарами залишились невіршені. Тоді татари вдались до хитроців і великими дарунками та ще більшими обіцянками відтягнули половців від коаліції³⁰. Це припечатало долю не тільки ясів, касогів і обезів, а теж і половців. Татари розбили союзників і тоді звернулись проти половців. У боях з татарами згинули половецькі хани Данило Коб'якович і Юрій Кончакович. Недобитки половців із ханом Котянном на чолі, переслідувані татарами, втекли на захід на чорноморські степи України³¹. Щоб зрозуміти ситуацію, яка витворилась тоді в Україні, належить коротко пригадати українсько-половецькі взаємини напередодні битви над Калкою.

Половці (кипчаки у східніх, а кумани у західніх джерелах, на Угорщині — куни), напади яких при кінці одинадцятого та з початком дванадцятого століття тероризували Україну, в двадцятих роках тринадцятого століття не являли собою для наших земель більшої загрози. Найважливішою причиною цього були, без сумніву, поразки, що їх завдав половцям галицько-волинський князь Роман Мстиславич у двох походах 1202 і 1204 рр.³² Сусідство з культурною Україною зробило також свою роботу. Між половецькими ханами, як також між представниками знатніших половецьких родин, появляються християнські, типово українські імена (напр., Ярополк Томзакович, Гліб Тирієвич, Юрій Кончакович, Данило Коб'якович і інші), що є, без сумніву, впливом християнської релігії. Подружні зв'язки між представниками ханських і українських княжих родів стають щораз частіші³³. Приходить навіть до спільного походу княжих та половецьких сил проти багатого чорноморського торговельного осередку — міста Судаку. Цей похід був відповіддю на зайняття Судаку турками-сельджуками 1221 року і відбувся напередодні битви з татарами над Калкою³⁴.

²⁹ Ata--Malik Juvaini, *op. cit.*, pag. 149., так пише про цей перехід: «Ніхто не пам'ятає, щоб якенебудь військо колинебудь перейшло тією дорогою».

³⁰ В. Т. Тизенгаузен, *цит. праця*, ст. 25.

³¹ Полное собрание русских летописей, том II, Ипатьевская летопись, СПб. 1848, ст. 163-164.

³² Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, том II. Нью-Йорк, 1954 р., ст. 538, і том III, ст. 10.

³³ М. Грушевський, *цит. праця*, том II, ст. 537.

³⁴ Gorge Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven, 1951, pag. 236.

Не дивно, що після розгрому на Передкавказзі половці звернулися до галицького князя Мстислава Удатного з проханням про допомогу³⁵. Точніше кажучи, прибув до нього старий хан Котян в товаристві інших недобитків ханів. Вибір половцями Мстислава Удатного не був випадковий. Мстислав був одружений з дочкою Котяна, належав до найповажніших і найбільш впливових князів України і часто користав з половецької допомоги у війнах з уграми та поляками. Лаконічний стиль літописів не виключає можливості, що половці звертались одночасно і до інших, найвпливовіших наших князів з проханням про допомогу. Маємо тут на думці чернігівського князя Мстислава Святославича, з родини Ольговичів, та київського князя, з родини Ростиславичів³⁶. Поминути одного з них було б дуже помилковим потягненням, що в своїх наслідках могло б перекреслити проєктовану протитатарську коаліцію. Автім час наглив і вимагав негайної дії.

Наші історики, характеризуючи положення в Україні напередодні погрому княжих військ над Калкою, твердять, що в Україні існувала тоді своєрідна ліга трьох провідних князів: київського, чернігівського і галицького, та що завданням тієї ліги було зберігати існуючий лад³⁷. Ця правильна характеристика великою мірою вияснить нам позитивне ставлення згаданих князів у справі протитатарського походу. Треба думати, що згода з боку названих князів в основі була вже усталена перед з'їздом українських князів у Києві. З'їзд мав на меті притягнути до співпраці всіх інших, династично пов'язаних князів та узгодити технічні засоби й тактичні потягнення зв'язані з походом. Головним організатором з'їзду був напевно Мстислав Удатний, зять та союзник Котяна. Підготовка вимагала деякого часу, треба було поспішати. Перш за все треба було усталити місце і час з'їзду, далі — запросити до участі інших, «молодших» князів, опрацювати програму з'їзду і т. д. Коли взяти до уваги віддалі між такими осередками, як Смоленськ, Володимир над Клязьмою, Чернігів та Галич і комунікаційні можливості того часу, то треба думати, що підготовка до з'їзду тривала декілька тижнів.

У той час, коли на Україні йшла підготовка до скликання з'їзду князів у Києві, татарські відділи Субутая і Джебе розташувались на зимовий відпочинок у ближче незнаних нам місцях між гирлом Дону і північними схилами Кавказу. Тоді напали вони на багате місто й важливий чорноморський осередок Судак³⁸ (Сурож, Сугдею, Солдаю), що недавно перейшов з-під сфери впливів половців під панування сельджуків. Про самий напад нічого докладнішого не знаємо. Шпулер, спираючись на висновки Антоніна, бере як дату нападу татар на Судак день 17 січня 1223 р.³⁹. Деякі старші історики (Іванін, Огсон) твердять,

³⁵ Новгородская літопись по синодальному харатеіному списку, СПб 1888, ст. 216.

³⁶ Літописці називають тих князів «старшими» князями, розуміючи, очевидно не їх вік, а їх місце в княжій ієрархії.

³⁷ Павло Грицак, Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958 ст. 83.

³⁸ Рашид Ад-Дин, цит. праця, ст. 229.

³⁹ Bertold Spuler, op. cit., pag. 12.

що напад на Судак відбувся тільки після бою над Калкою⁴⁰. Мотиви бою були чисто грабіжницького характеру. В. Заторський у своїй праці «Чінгіз-хан», дошукуючись причин нападу, твердить, що він був вислідом інтриг венеційців, що хотіли позбутись своїх зненавиджених конкурентів генуезців⁴¹. Ця думка не спирається на джерельних основах, тому малоправдоподібна, тим більше, що, як виявляє Шпулер, є великий сумнів, чи в час того нападу генуезькі купці були вже в Судаку⁴².

Галицько-волинський літопис розказує, що князі вирушили в похід проти татар вже в місяці квітні. Не має причин сумніватись у правдивість цієї відомості, тим більше, що це була найвідповідніша пора для походу в степи і багато інших походів на кочовиків відбувалось ранньою весною⁴³. Якщо так, то тоді, беручи до уваги час потрібний князям на їзду до Києва, на наради, поворот із Києва у свої столиці та воєнні приготування, мусимо віднести час київського з'їзду на кінець 1222 року. Згаданий літопис розказує, що в нарадах, крім «старших» князів (отже київського, чернігівського і галицького Мстиславів), взяло участь багато «молодших» князів. Між тими останніми було двох, яким доля присудила ще раз пізніше ввійти в близький контакт із татарами: Данило Романович, тоді волинський князь, і Михайло Всеволодович, замучений татарами в ханській столиці 1246 року⁴⁴. Натомість не було на нарадах Юрія Всеволодовича, князя володимиро-суздальського, що літопис виразно зазначає. Точного перебігу нарад не знаємо. Він мусів відбутись у відповідних, прийнятих тоді формах. Щоб створити відповідну, пригожу атмосферу, половці склали багаті дарунки нашим князям, а один половецький хан, Бастій, навіть охрестився. Головна аргументація половецьких представників була напевно сформульована в тому стилі, у якому передає її новгородський літопис: татари — казали половецькі послі — зайняли наші землі сьогодні, а ваші займуть завтра. До рішення князів могли причинитись також і ті мотиви, що їх на нарадах висунув князь Мстислав Удатний, кажучи, що якщо князі не допоможуть половцям, то половці в розпачі можуть піддатись татарам і тим самим татарська загроза для князів ще збільшиться. Після засадничої згоди дати допомогу — отже акту політичної натури — конгрес мусів також зайнятись справами військово-технічного порядку: усталення місця і часу стрічі княжих військ та визначенням їх приблизної кількості. В цій останній справі вирішальне значення мусіли мати інформації половецьких ханів, оперті на нещасних для них досвідах. Половці мусіли також мати вирішальну роль в організації розвідки, потрібної для усталення місця розташування головних татарських сил,

⁴⁰) Ця гіпотеза збудована правдоподібно на неясних інформаціях Ібн-аль-Асіра, що після погрому над Калкою, багато руських купців втекло до мусулманських країв. В. Г. Тизентаузен, *цит. праця*, ст. 26.

⁴¹) Wacław Zatorski, *Czyngis-Chan*, Warszawa, 1939, pag. 154.

⁴²) Bertold Spuler, *op. cit.*, 392.

⁴³) Між іншим, нещасний похід Ігора на половців, оспіваний у «Слові про похід Ігоря», відбувся теж у квітні, Грушевський, *цит. праця*, II, 212.

⁴⁴) Його смерть знайшла широкий відгомін не тільки у нашій історичній та галіографічній літературі, а також у реляціях папського посла П'єно ді Карпіні: «History of the Mongols» by John of Plano Carpini in The Mongol Mission, New York, 1955, pag. 10.

і в зв'язку з тим для визначення шляхів походу. Думаємо, що Галицько-волинський літопис правильно передає основну постанову з'їзду, коли каже, що князі вирішили таке: «Краще нам стрінутись з татарами на чужій землі, ніж на своїй».

Збірка всіх княжих та половецьких військ, за виїмком галицької піхоти, відбулась коло Заруба над Дніпром — напроти гирла Трубежі, звідкіль війська подались здовж Дніпра аж до Хортиці. Там прибула до них галицька піхота, вигонці, що плила човнами вниз Дністром до Чорного моря, далі — вгору Дніпром аж до Хортиці. З Галицько-волинського літопису виходить, що перехід військ на лівий берег Дніпра відбувся саме коло річки Хортиці на броді коло Протолчі. Позірну нелогічність літопису, що нібито княжі війська двічі переходили Дніпро, дається вияснити невмілою компіляцією оповідання, складеного з двох джерел.

За інформаціями Новгородського літопису, княжі війська зібрались коло Заруба, а потім здовж Дніпра пішли аж до Олеша — де наступив перехід злучених військ через Дніпро. Одно з пізніших джерел — четвертий Новгородський літопис — інформує, що похід військ від Заруба до Олеша тривав 17 днів.

Загально старші історики тримаються версії Галицько-волинського літопису, що перехід княжих військ на лівий берег Дніпра відбувся в околицях Хортиці, новіші віддають першість Новгородському літописові, і на його основі, як місце переходу сполучених військ, подають Олеше. Ні в одному, ні в другому випадку ніхто не подає відповідної аргументації. Тієї аргументації ми очікували б передусім з боку В. Т. Пашути, який аналізу Галицько-волинського літопису присвятив першу частину своєї праці «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси». Тим часом Пашута, подаючи Олеше як місце переходу княжих військ на лівий берег Дніпра, одночасно, з незрозумілих нам причин, на залученій мапі при визначенні стрілками шляху походу зовсім ясно показує, що перехід відбувся в коліні Дніпра⁴⁵. З суперечностями обидвох літописів не може впоратись і Разін, найновіший історик військової в СРСР, який подає як місце збірки всіх військових сил Олеше — а як місце їх переходу через Дніпро околиці Хортиці⁴⁶.

На нашу думку, пробу усталення місця переходу можна зробити таким ладом: Похід сполучених княжих і половецьких військ від місця переходу Дніпра до місця бою над Калкою за інформаціями Галицько-Волинського літопису тривав 8 днів, а за інформаціями Новгородського літопису — 9 днів. Арабський літописець Ібн-аль-Асир⁴⁷ і перський Рашид-Ад-Дін⁴⁸ кажуть, що похід тривав 12 днів. Відкинувши версію обидвох останніх літописців як менше вірогідну, залишимося при 8-9-деннім поході. Різницю одного дня можна вияснити тим, що передові відділи йшли швидше (вісім днів), як головна сила та задні сторожі (дев'ять

⁴⁵ В. Т. Пашута, *Героическая борьба русского народа за независимость*, Москва, 1956, ст. 130 (в прилозі дві мапи).

⁴⁶ Е. А. Разин, *История военного искусства*, том II, ст. 216. Москва, 1957.

⁴⁷ В. Т. Тизенгаузен, *цит. праця*, ст. 26.

⁴⁸ Рашид-Ад-Дин, *цит. праця*, 229.

днів). Сполучені війська складалися з піхотинців, кінноти і теліг, що везли харчове постачання, тяжку зброю тощо. Такі мішані військові з'єднання того часу робили на добу пересічно 25 кілометрів⁴⁹. Так, отже, княжі війська впродовж 8-9-денного походу могли перейти 200-225 кілометрів, це є саме віддаль у повітряній лінії між колином Дніпра і верхів'ями річки Калки. Тим часом віддаль між Олешем і верхів'ями Калки у повітряній лінії виносить, приблизно, 450 кілометрів, отже, вимагає 18 днів маршу. Автім було б цілком нелогічне потягнення військового проводу вести війська аж до Олеші на те, щоб після переправи на лівий берег у дуже невигідному, з огляду на ширину ріки, місці повертати круто на північний схід і продовжити тим самим похід на добрих двадцять днів.

За тим, що перехід княжих та половецьких військ через Дніпро мав місце біля Хортиці, свідчить також інформація польського хронікера Яна Длугоша. Длугош для оповідання про українські справи користав з якогось літопису, що у своїй первісній формі до нас не дійшов. Пашуто уважає, що це був Київський літопис, доведений до 1238 року. Зупиняючись над цією справою, Пашуто за істориками Цайсбергом та Семковичем каже, що інформації Длугоша відносно східних справ постільки правдиві, поскільки вони оперті на правдивих джерелах і поскільки ті джерела не йшли в розріз з поглядами Длугоша на польську історію. Тому, що оба застереження в цьому випадку недійсні, інформацію Длугоша належить прийняти за правдиву. Вона така: »Коли деякі вожді і військові Руси їхали на конях, і деякі на кораблях, вони доїхали аж до Протолча; звідти, сівши кожний на коня, проїхали 12 статів від річки Калки»⁵⁰. Як бачимо, інформація Длугоша про місце переходу княжих військ через Дніпро покривається з відомостями Галицько-волинського літопису за Іпатієвським списком.

Врешті ще один, хоч не безпосередній доказ. Розказуючи про похід коаліції князів, зорганізованої Володимиром Мономахом проти половців, »Повість временних літ« під роком 1103 каже, що князі »поидоша на коних и в лодьях, и придоша ниже порогъ, и стаща в протолчех в Хортичем островъ. И всѣдоша на конѣ, и гвѣщи из людей выседше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутѣнь«. Коментатор »Повісти« Д. С. Лихачев за К. Д. Кудряшевом каже, що брід біля Протолчі лежав між Хортицею та порогами і що тим бродом від непам'ятних часів переходили через Дніпро⁵¹. Виходить, що походи князів на Схід йшли втертими шляхами.

Бадамутну інформацію четвертого Новгородського літопису, що нібито війська князів від місця збірки, Заруба, до Олеша йшли 17 днів, Емауский вияснює так, що, правдоподібно, компілятор, складаючи текст четвертого Новгородського літопису, мав перед собою два старші літописи, з яких

⁴⁹) В. Г. Федоров, *цит. праця*, ст. 37.

⁵⁰) Joannis Dlugossii: *Historiae Polonicae libri XII*. Cracoviae, 1873. Liber VI, pag. 194. "Et aliquibus ducibus et militibus Russiae in equis euntibus, aliquibus in navibus, perveniunt usque ad Protholcze; et abinde singuli ascensis equis, duodecim stativis a flumen Kalca perveniunt."

⁵¹) *Повесть Временных лет*. Акад. Наук СССР. 1950, том I, ст. 184, том II, ст. 468.

один подавав 8 днів маршу військ від коліна Дніпра до Калки, а другий літопис — 9 днів. Додавши 8 і 9 днів, компілятор подав цю цифру як час маршу військ від Заруба до Олеша⁵².

Під час походу княжих військ здовж правого берега Дніпра, прийшли до князів татарські послі⁵³. Вони заявили, що з нашими князями не воюють, тільки йдуть походом проти половців, своїх рабів і конюхів. Посли переконували князів, щоб ті склали союз із татарами і спільно з ними побили половців, які так багато злого в минулому вчинили князям і їхній землі. Здається, що татари хотіли вжити тут такої самої тактики, при допомозі якої вони так успішно розбили підкавказьку коаліцію. Князі відкинули татарську пропозицію, а самих послів веліли вбити. Після цього татари вислали вдруге послів до наших князів із погрозою пимсти за вбивство послів. Факт убивства тих послів залишився довго в пам'яті татар. Відгомін цієї події знаходимо в листі хана Куюка до папи Іннокентія. Після другого нападу татар на Європу (1240 року), папа вислав окремим послом Іваном де Плано Карпіні листа до хана з закликом, припинити розлив крові серед невинних християнських народів. У відповідь, хан у своєму листі до папи пише, що татари напали на християн тому, що ті «не покорились наказам Бога і Чингіс-хана» і «з обдуманим пляном вбили наших послів. Для того Бог наказав їх знищити і передав їх у наші руки». Коментатор «Історії монголів» Івана Плано де Карпіні, д-р Фрідріх Ріш, пише, що Куюк покликається, правдоподібно, на вбивство татарських послів, що його dokonano перед битвою над Калкою⁵⁴.

Справа татарських послів до наших князів у час походу цікава ще з інших причин. Вона доказує, що татари мали знаменито організовану розвідку й у зв'язку з тим були поінформовані про перебіг княжих нарад в Києві, їх рішення і шлях, яким ішов похід. Якщо твердження татарських послів: «ми чули, що вони (половці) вчинили вам також багато зла» не є видумкою літописця, то треба признати, що татари простежили добре історію українсько-половецьких взаємин.

Коли наші князі були на правому березі Дніпра в околиці Хортиці, на лівому березі появилось чоло татарської розвідки. На досвіді тієї першої появи татар наші князі та воїновники намагались виробити собі думку про їх бойову вартість, але за відомостями Галицько-волинського літопису думки в цій справі були поділені: одні впевняли, що татари це «прості люди», отже без військового досвіду чи теж і вишколу, інші, що це «воїновники, добрі вояки». Тієї думки був Юрій Домамирич, воевода галицької піхоти, що на місце збірки приплила човнами. З оповідання цього ж самого літопису можна винести враження, що вже тоді серед молодших, недосвідчених князів зародилось легковаження татар і вони домагались негайного переходу через Дніпро. З Новгородського

⁵²) А. В. Эммауский, цит. праця, ст. 108.

⁵³) Г. Вернадський висуває твердження, що татарські послі були християнами-нестораянами: Къ вопросу о вѣроисповѣданіи монгольскихъ пословъ 1223 г. *Seminarium Kondakovianum*, vol. III, p. 145-148, 1929.

⁵⁴) Johann de Plano Carpini: *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Risch, Leipzig, 1930, pag. 43.

літопису виходить, що перший переправився через Дніпро Мстислав Удатний на чолі відділу, складеного з тисячки дружинників. Він пустився в погоню за татарським розвідним відділом і розбив його в околиці Половецького Кургана. Провідник відділу воевода Гем'ябек (Джеме бек) дістався до неволі і його, з дозволу Мстислава, вбили половці. Літопис розказує, що переможці забрали велику добычу, так що кождий вояк дуже збагатився. Після цього всі княжі і половецькі війська переправилися на лівий бік Дніпра. — Легка перемога Мстислава Удатного над ворогом, зааранжована самими татарами, приспала чуйність наших князів і виробила у них невірний погляд на сили татар. Про те, що відворот татар був тільки тактичним маневром, зовсім виразно пише Рашид-Ад-Дін: »Монголи, побачивши силу (княжих військ, — Жд.), завернули назад. Кипчаки й уруси, думаючи, що вони завернули зі страху, стали їх переслідувати...»⁵⁵ Це саме підтверджує Ібн-аль-Асір, кажучи: »Руські і кипчаки, які встигли приготувитись до бою, вийшли напроти татар, щоб стрінутись із ними, поки вони прийдуть на їх землю і відкинути їх від неї. Вістка про їх похід дійшла до татар і вони (татари, — Жд.) завернули назад. Тоді в руських і кипчаків зродилось бажання напасти на них, бо думали, що вони завернули із страху перед ними...»⁵⁶

Після тієї сутички наступила погоня княжих військ за недобитками передової частини татар. Так, отже, шлях походу визначували татари, вони й вибрали поле бою.

Перебіг самої битви на основі обидвох літописів можемо накреслити приблизно так: Недалеко Калки прийшло до сутички татарських розвідних відділів із княжими передовими відділами. З вістки Галицько-волинського літопису, що в бою впав якийсь Іван Дмитрович — особа незнана історії, а знана тільки авторові літопису, можемо робити висновок, що передові відділи княжих військ творили воляники. Сутичку перервали татари, відступаючи за річку. Ця сутичка, а може й додаткові інформації розвідників, мусіла вплинути на пересування тих військових частин, що були під проводом Мстислава Удатного. На чолі походу висуваються половці під проводом воеводи Яруна, далі йдуть волинські відділи Данила та курські Олега і галицькі Мстислава Удатного; за ними йдуть війська інших князів, на самому кінці відділи київського Мстислава. Після переходу річки, коли стало відомо, що перед княжими військами стоять більші сили татар, Мстислав висилає проти них половців, воляників і курян, а сам пробує уставити до бою своїх галичан. Поза відділами усталеними до бою знайшлась принаймні половина сполучених військ — у першу чергу чернігівські війська, що йшли за галичанами, і останні в поході київські війська. Навряд чи можна повірити літописцеві, що Мстислав Удатний не повідомив чернігівців та киян про те, що татари вже близько. Важко подумати, щоб галицький князь, досвідчений в боях, в обличчі поважної небезпеки не здав собі справи з можливих наслідків.

Почалась битва передових відділів з татарами. Галицько-волинський літопис подає її драматичні фрагменти, підкреслюючи відвагу молодого

⁵⁵ Рашид-Ад-Дін, *цит. праця*, ст. 229.

⁵⁶ В. Т. Тизенгаузен, *цит. праця*, ст. 26. До цієї справи порівняй: Harold Lamb: *Gengis Khan*, New York, 1928, pag. 211.

Данила Романовича, що боровсь у перших рядах разом із Семеном Олюсевичем і Васильком Гавриловичем. Тоді ранено Данила, та це не спинило його активної участі в бою, тим більше, що йому на допомогу прибув князь Мстислав Німий. Окремо відмітив літописець завзяття Олега Курського. Бій перервали татари, кинувшись до втечі. Не важко догадатись, що це був підступний маневр, щоб відтягнути передові частини від головної бази та відвернути їх увагу від окрилюючого наступу головних татарських сил на війська Мстислава Удатного.

Вив'язалась завзята боротьба на усіх відтинках, що ними керував Мстислав Удатний. На жаль, не маємо жодних інформацій про хід тієї боротьби. Знаємо тільки, що перші кинулись утікати половці. Вони, втікаючи, викликали паніку й замішання в рядах волинців, галичан та курян. Цей панічний відворот половців, а також несподівано сильна атака татар з боків і проба оточити княжі відділи, перерішили вислід бою в користь татар. Відділи, очолювані Мстиславом Удатним, почали втікати. Чернігівські відділи, здезорганізовані відступом половців, також кинулись урозтіч, не вступивши взагалі в бій із татарами.

Мстислав Київський, який зі своїми відділами був ще на правому березі річки, став перед двома можливостями: панічно втікати й наразити свої війська на здешаткування, або спробувати ще оборонятись. Хоч ця друга можливість не мала вигляду на щасливий вислід, Київський Мстислав вирішив боронитись. Він використав скелисте підвищення на правому березі річки, що скорочувала його оборонні лінії, укріпив свої становища телігами та почав відбивати атаки татар. Факт, що він мав ще настільки часу, щоб холоднокрівно опанувати ситуацію та сям-так укріпитися до часу атаки татар, свідчить про те, що між його відділами й іншими княжими військами була значна віддаль. Думаємо, що ту віддаль можна оцінювати на яких 10-15 кілометрів.

Татари поділились. Головні їх сили кинулись за втікаючими княжими і половецькими військами. Друга їх частина під проводом двох татарських воевод, що їх літописець називає Чегирканом і Тешуканом, оточила становища київських військ і почала штурмувати. Хоч цей останній етап бою був згори перерішений в користь татар, все ж таки княжі війська відбивали ворожі наступи впродовж трьох днів. Вкінці Мстислав київський скористав із посередництва Плоскині, воеводи бродників, що тоді були на боці татар, і піддався. Хоч Плоскиня під присягою заявив, що князям нічого не станеться, але, діставши їх в руки, зараз передав їх татарам. Татари віроломно зломали зобов'язання, змасакували війська, а князів задушили, поклавши їх між дошки, на які самі засіли обідати⁵⁷.

57) Ібн-аль-Асир, закінчуючи своє оповідання про битву над Калкою, так пише: «...і потім татари обернулися на руських і кипчаків, що запримітили їх тільки тоді, коли вони вже наткнулися на них; для цих останніх це сталося зовсім несподівано, тому що вони уважали себе безпечними від татар, бо переконані були в своїй перевазі над ними. Не встипи вони уставитися до бою, як на них напали татари зі значно переважаючими силами. Обидва війська билися з нечуваним завзяттям і бій між ними протягався кілька днів. Вкінці татари перемогли...»

В. Т.Тизенгаузен, цит. праця, ст. 26.

Грушевський, коментуючи цю трагічну подію, каже, що це «орієнтальна дотепність у придумуванні способів смерті»⁵⁸. На ділі справа в чому іншому: згідно з татарським законодавством не можна було проливати священної крові павуючих осіб. Тому у відношенні до них татари стосували як кару смерті душення, вбивання п'ястуками або ломання хребетного стовпа.

Під час облоги і ліквідації київських військових частин головні татарські відділи переслідували українські війська, що втікали в безладі. В утечі впали князі: Святослав Янівський, Ізяслав Інгварович, Святослав Шумський, Мстислав Чернігівський разом із сином, і Юрій Незвиський. Мстиславові Удатному і Данилові Романовичу вдалося переправитись човнами на правий берег Дніпра. Щоб задержати татар, Мстислав велів знищити всі човни на лівому березі Дніпра; не виключене, що через те, як догадується Грушевський, згинувало багато воїнів на лівому березі Дніпра.

В бою над Калкою українські збройні сили здешатовано. Врятуватися могли винятково тільки кінні вояки галицьких, волинських та чернігівських відділів; усі київські війська, оточені татарами, дістались у полон, або згинули винищені⁵⁹. У винищуванні втікачів брали участь також віроломні половці; вони вбивали наших воїнів, щоб забрати від них коней або одержу. Взагалі поведінка половців під час цілої кампанії дибна. Літописи згадують тільки про розвідні відділи половців — немає згадки про властивого ініціатора походу Котяна.

В погоні за втікачами татари дійшли аж до Святополкового Новгорода (Витичева), де побили старшину міста, що з хрестами вийшла напроти них. Після цього вони завернули на схід, повертаючись через терени надволжанських болгар до своїх кочовищ. Літописець, закінчуючи оповідання про трагічні події над Калкою, пише: «Татари повернулись від ріки Дніпра і ми не знаємо, ані звідкіля вони прийшли, ані де знову поділись та звідки їх Бог привів за наші гріхи».

(Далі буде)

⁵⁸ М. Грушевський, *цит. праця*, т. II, стор. 242.

⁵⁹ Шпулер твердить, що татари в бою над Калкою взяли багато полонених і продали їх до Єгипту та Сирії, де їх прилучено до рядів мамелюків. (B. Spuler, *op. cit.*, pag. 384) — Джерела, на яких він опирає своє твердження, справді подають такі інформації про полонених, але з другого нападу татар на Україну, себто з 1239-1240 рр. (Літописець Аль-Айні у збірнику: В. Т. Тизенгаузен, *цит. праця*, ст. 503). — Впрочім головне чорноморське місто, в якому відбувалась продаж невольників — Судак — само впало жертвою нападу татар; з другого ж боку, не думаємо, що чисто військові з'єднання татар потрапили ввійти в комерційні відносини з єгипетськими чи сирійськими купцями безпосередньо після бою над Калкою; повертаючись додому, відділи татар мали тяжкі сутички з надволжанськими болгарами, отже, якщо б вони навіть вели зі собою полонених, то в боях з болгарами мусіли б їх втратити.

Софія з Фредрів ШЕПТИЦЬКА

МОЛОДІСТЬ І ПОКЛИКАННЯ О. РОМАНА-АНДРІЯ ШЕПТИЦЬКОГО

(Продовження, 2)

Одного разу Ромцьо мало не заплатив своїм життям. Був ще малим хлоп'ям, коли вперше дали йому замість куцика — великого, необ'їждженого коня. Той, не відчуючи над собою ні тягару, ні сильної руки, нагло зноровився, роздратовано почав пицати та копати ногами, звиваючися навкруги. Самозрозуміло, що хлопець не вдержався і швидко лежав на землі, але віжок не випустив з рук; кінь потягнув його з собою, та Ромцьо все ж таки зумів стати на ноги, затримати коня і «скочити на сідло, наче сідав на крісло» — як розказував про це радий француз.

Старий візник не міг вийти з дива, коли цей хлопець, що ледве міг досягнути до кінського жолоба, приніс йому преспокійно живого щура, якого схопив за шию, коли він виїдав коневі обрік.

Прикмети сили, відваги, спокою — вражали згодом тих, що менше знали Ромця змалку. Пам'ятаю, як у 1880 році, коли ми після смерті Ізя виїхали з Ромком і Олесем за кордон, за столом у готелі в Блянкенбурге Роман сідав протягом тижнів біля заслуженого військового старшини і говорив із ним на своєрідний лад. Одного дня цей військовий, бажаючи попрощатися зі мною перед своїм виїздом, приступив до мене й сказав⁶⁾: «Пані, ви маєте сина, що зайде далеко, яку кар'єру він не вибрав би. В його думках, в його поглядах проявляється така прецизія, така чіткість, така сила — впарі з спокійною розважністю, а це відчувається в кожному його слові, — що він повинен стати військовиком, з нього справді був би добрий генерал».

Але покищо вертаюся до його дитячих років, щоб розказати про перше святе причастя того, якому старий добряга француз бажав генеральства.

Це було в 1876 року. Як звичайно, на Великодні свята ми поїхали до своїх родичів. Це мав бути останній Великдень перед смертю мого батька, отже й останній з'їзд, «наїзд» на хутір на Хуружчині⁷⁾, на цей хутірець, де в час таких зібрань ніхто не міг сказати, хто був щасливіший: внучата чи діти? Чи може бабуня, може дід, може стара «Маздуня»? Всі однаково раділи цим приїздом і всі однаково з жалем прощалися в час виїзду.

В страсний четвер ми пішли цілою громадою до сповіді. Пішла з нами і улюблена наша «Маздуня», моя перша і єдина вчителька Аделя Дефорель, родом зі Швейцарії, ангел доброти й простоти, що приїхала до дому моїх батьків 1843 року. Батьки мої любили її щиро, як другу

⁶⁾ По-французьки.

⁷⁾ Вулиця у Львові, де стояв родинний дім Фредрів.

дочку, мій брат — як сестру, а я — як маму. В домі моїх батьків вона провела все своє життя, віддала ж йому своє серце й померла 1886 року. Отже, йшли і діти мого брата Андрій і Марія, що пізніше стала дружиною Петра Шембека, врешті, йшли зі мною Ізбо і Ромцьо, але останній лише до сповіді, бо до Господньої трапези ще не приступав.

Після Богослуження ми вернулися додому з чистим сумлінням і засіли до снідання. А мій брат, що любив жартувати з дітьми, закликав: »Ось п'ють каву всі святі, тільки цей один — показуючи на Ромця — ще еретик«.

Хлопець почервонів, впродовж хвилини намагався приховати свій жаль, але врешті розплакався і втік з кімнати. Я не чула слів брата, отже зовсім не розуміла, що сталося, тому вийшла за ним. І він, серед важкого плачу, признався мені, що дуже боліє над тим, що я ще не допустила його до Ісуса Христа, що він... дуже-дуже бажав би прийняти перше святе причастя. Очевидно, всі мої сумніви, які випливали лише з того, що в нього ще дитяча вдача, яку я (все ж таки з радістю) відчувала, відразу розвіялися, і ми, порадившись о. Самуїла П'ясецького, Чина св. Франца, що був також і моїм першим сповідником, визначили день першого св. причастя Ромця в половині травня, коли ми знову вибиралися до Львова на моєї мами і мої іменини.

Самозрозуміло, я не могла знати, що діялося в душі дитини впродовж тих кількох тижнів, коли він готувався прийняти Господа. Знаю лише, що дуже променіло його обличчя на саму згадку про подорож до Львова, про той великий день, який ждав його там. Пам'ятаю докладно й лист, що він його в навечір'я того дня писав до свого вчителя, що залишився в селі.

Ось наче бачу кімнату, в якій я тоді сиділа... »Ама« приніс мені листа, кажучи⁸: »Я хочу написати пану Артенові, хочу, щоб мама бачила, чи немає в ньому яких помилок«.

І бачу дитяче письмо, що кривими рядками бігло по нелінійованому папері, і читаю, неначе б тепер мала його перед своїми очима⁹:

»Дорогий пане! Вже завтра, 17-го травня, відбудеться моє перше св. причастя. О пане, молисья, молисья, щоб у моєму житті було багато 17-их травнів... і щоб я був завжди дороговказом для моїх братів, щоб одного дня я відчинив їм двері до неба. Вас, Дорогий Пане, обіймаю цілим серцем«.

Коли я, вернувшись у село, говорила про той лист з учителем, що був холодною, замкненою в собі людиною, він, пам'ятаю, сказав мені (по-французьки): »Так, запевняю вас, пані, що лист від Мітона¹⁰ так мене зворушив, що я аж розплакався«.

Отже, прийняв мій хлопчик Господа, якого так щиро бажав — 17 травня 1876 року в тому самому місці й з тих самих рук, що і я прийняла перший раз 19 квітня 1849 року. Навіть на тому самому ступні ми стояли на колінах перед престолом Розп'ятого Христа в костьолі

^{8,9}) По-французьки.

¹⁰) Так по-французьки кликав Романа його домашній учитель Юлії Арнет.

Бернардинів (перший, мабуть, престол від входу на право), коли під час Служби Божої о. Самуїл дав нам св. причастя¹¹.

Після того дня «Ама» своєю власною поведінкою ставав у нашому тихому, монотонному житті представником Божої думки.

Був завжди веселий, завжди охочий до забав, але завжди він перший пригадував усім Бога.

Не довелося мені помітити деінде такої ніжності, як у нього, яку він виявляв при найменшому доказі пам'яті про нього; не раз, коли хтось із служби — бо вже тоді всі любили його — приніс зі села або міста будь-яку дрібничку для нього, то чим менший був дарунок, тим більше він хотів показати, який він йому милий, який потрібний, і як він не може натішитися ним. Тому до нього линули серця, людська любов схилилася до цієї благословенної дитини, мов колосся на лані, зігнене вітром в одну сторону... А мені він, вже після смерті Степана такий любий, був таким дорогим, ставав таким потрібним до життя і щастя, що я починала боятися, щоб не любила його більше, ніж інших моїх дітей. Вже тоді впродовж цілого його дитинства і його першої молодости, коли йшло про місце, яке я визначувала йому між іншими синами, то йому я приділяла найгіршу частину — лише ради умирв'лення.

Він був такий люблений своїми учителями, що це могло привести його до занедбання, а все ж таки він ніколи не зменшував своєї пильності чи солідності. Одного разу під час великої спеки вліті я ввійшла несподівано до його кімнати і застала Ромця навколійки при столі з відкритою книжкою. Побачивши мене, нагло встав, але коли годину пізніше я ще раз прийшла, знову застала його в тій самій позиції. Я нетерпляче запитала його, що це значить, а він, сміючись, відповів: «А це ніщо, лиш так неймовірно гаряче, що я засинаю сидячи над книжкою, тому вчуся навколійки».

Восени 1879 року ми відвезли Романа до краківської школи. Разом з Ізюм і Олесем (його молодшим братом) він мешкав у професора Затея, під наглядом учителя-француза, і почав ходити до гімназії св. Анни¹². Бже тоді був високий на зріст, мав дитяче негарне обличчя, і коли він говорив, не робив враження, що може колинебудь мати вплив

¹¹) Про це перше св. причастя писала Софія Шептицька і в листі до своєї приятельки Ванди, графині Островської, так: «Вже другий мій хлопець, Роман, прийняв перше св. причастя. Гарно і — можу сказати — свято. Серце мені росте від радості, коли подумаю, що Бог дозволив мені вже двох провадити до Його трапези, і, наскільки розум і серце людське можуть збагнути, зовсім, чистих у його ласці, ревних, об'єднаних духом. Якщо можна уявити собі ангела в повному блиску непопороченості і святости, приступаючого до свого Господа — то це те хлоп'я, що його Бог запалив особливою любов'ю до Себе; а мені по-земному, коли я найбільше дякувала, так серце краялося, наче я мала б вирвати його зі своїх грудей; і тепер, пишучи, сльози мені стають в очах. Чому? Бо відчуваю, що ту дитину Бог хоче мати Своєю — яким способом, не знаю, — а стільки земного є ще в моїй душі» («Чверть століття на Митрополичому Престолі», стор. 13.

¹²) Найстарша і найкраща гімназія в Кракові, клясичного типу.

у родині чи поза нею, якщо б не його солодкість усміху і те щось, що сяяло з його очей і чола.

Пізніша пориваюча вимова проявилася в його способі говорення, що був ще невироблений, невправний, в ньому переважала сила поглядів, речень, деяка байдужість до думки інших про нього самого, що легко можна було вважати за легковажність до справ, про які говорено при ньому.

З цілого його дитинства і його молодих літ, з часів його життя на світі, в численних особистих зв'язках, що їх Господь разом з людською любов'ю кидав йому неначе під ноги, не пам'ятаю ні одного випадку, щоб у нього виступала якась риска, яку можна б назвати гордовитістю. Всюди і з усіма був завжди такий самий, завжди однаковий, бо про себе самого ніколи не думав.

Головною його тодішньою, хіба єдиною, хобою, можна назвати — вродженою, була не лише живучість, а й вибуховість у гніві, осуді; також і під час ігор у нього виявлялася та сама жива енергія, іноді нервова.

Та в усьому дитяча вдача заступала ще молодця, крім питань, що зв'язані були з Богом; в них він був завжди зрілий понад свій вік.

Душа Ромка розвивалася, дозрівала з кожним днем, раніше ніж розум; його погляд на душевні справи був такий простий, ясний та високий, що в розмові з ним я не пам'ятаю такого випадку, щоб мене здержувала думка: «він того ще не розуміє». Одного разу я мала написати дуже трудний лист, бо хотіла намовити невіруючого старця, щоб він поєднався з Богом. Отже радилася з Ромком, чотирнадцятилітнім юнаком, як це зробити. Він критикував деякі мої аргументи, а дещо виправив, і мусів добре виправити і добре молитися, бо ми дочекалися дуже гарної, праведної смерті старця.

Мало хто здавав собі справу, яка велика сила була в його душі; тільки мені одній вона видавалася щораз ясніша. Між моїми дописами мусить бути один лист до Ізя з осені 1879 року, в якому я напоминала його, щоб він не вважав молодшого брата за дитину, і закінчила такими словами: «цей хлопець буде колись великий своєю душею як перед Богом, так і перед людьми».

З того першого перебування Ромка поза домом, його листи є одним висловом любови до нашого дому, а зокрема до мене. Думаю, що й досі, після Бога і Чина, я маю в його серці перше місце. Майже всі листи писані короткими реченнями, часто щокілька днів. Завжди, всюди, під час кожного заняття ми мали нагоду перекинутися бодай словом; писав він так, коли був ще дитиною і так часто пише ще й сьогодні. Писали ми майже все французькою мовою, спочатку для вправи, а згодом уже з привички. Може було б краще перекласти ці листи, але волю залишити їх так, як він писав і як я зі слюзми в очах читала; аджеж я не пишу книжки, призначеної до друку...

В кожную вільну хвилину від нього було якесь слівце, ледве вставши вранці, він писав до мене¹³: «Шоста година, я встав. Добрий день, мамо! Починаю вчитися!» А далі кількома словами розповідав, яка лекція в

¹³ По-французьки.

нього, яку оцінку одержав за домашнє завдання, а яку за шкільнє, якє завдання має на другий день, що проробленє, яку прогулянку зробив і т. п. Про все це писав тим самим, що його й досі зберіг, дрібним, рівним, біжучим письмом. Завжди питався про моє заняття, про спільнє життя в родинному домі: «І що Ви, моя дорога Мамо, робите в цю пору? Де Ви тепер, Ви й Маздуня? Біля Бабуні? Чи, може, біля недужого Леося? Мабуть, біля них обоїх. А Стась і Казьо¹⁴? Я не можу їх бачити, вони мабуть десь удома з о. ігуменом Вишинським; чи вони багато читають? Чи вчатьсь?»

»В останньому часі писав я до п. Затея¹⁵, що Юрій не міг приїхати до Кракова через простуду і тужить за школою. Що за зразковий учень!... Признаюся щиро, без почуття сорому, що коли б я залишився в Прилбичах навіть упродовж цілих століть, я не зідхав би ні за чим і не бажав би більше нічого».

Після цього наступала перерва в писанні, бо його закликали до спільної молитви з братами; звичайно, про це він навіть не згадував, але що так було, видно з того, що після слів «...я не жалуватиму ні за чим», він дописав — «молитва». Самозрозуміло, що це випадок маловажний, але коли я читаю тепер ці старі, кохані листи, мене вразило те, що тільки за молитвою вдома він міг тужити, тому він і цей дім полюбив і для молитви покинув його.

Після молитви він знову, перед тим як іти до ліжка, повторює ту саму думку й те саме речення: «Можливо, це тому, що він удома не має таких щасливих хвилин, як мали ми в Прилбичах... Доброї ночі цілим Прилбичам... Чи Ви чуєте, як цокає мій будильник?»

Другого дня вранці, продовжував допис, словами, якими — за давніх часів, коли ще всі діти були вдома, — починався день: «Можна?» (п'ять голосів), «Добрий день, мамо!» — «Добрий день, мої діти, чи добре спали?» — «Дуже добре, дякую, мамо! А мама? — Добре, я сподіваюся». — «Чи Леось дуже кашляв?».

Не знаю, може мені тільки видається, що був такий дивний чар того молодого життя, відданого кожної хвилини в руки матері, серцеві матері?

Внедовзі після цього, 18 лютого 1880 року, Господь забрав до Себе Ізя. Пам'ятаю, що в цьому страшому стражданні я линула до нього (Романа), як до помічі, але не його слова допомагали мені, бо він був мовчазний, у мові й рухах незугарний, як кожний чотирнадцятилітній юнак; в тому була якась незнищенна пригадка того, що згинуті не може — життя душі в Бозі й Бога в душі. Саме до сили того життя в ньому линула моя душа.

А з другого боку вражав мене його (Романа) спокій, лякала відсутність його сліз, а я знала як важко він переживає це горе. Я думала, що він здержується від сліз задля мене. Другого дня після смерті Ізя, коли він непорушно стояв біля мого ліжка, я сказала йому: «Чому ти

¹⁴ Два молодші брати Романа: Станислав — пізніший польський генерал, і Казимир-Клементій, що пішов слідами Андрія і вступив до Чина Студитів.

¹⁵ В той час Юрій залишився в Прилбичах через недугу.

не плачеш? — чи задля мене, чи, може, ти хворий? Це недобре здержувати сльози!» — »Ні, я не можу плакати для Ізї, я навіть радію, що він уже відійшов до неба«.

А коли і через кільканадцять днів я ще раз порушила цю тему в листі до нього, він відписав мені так: »Моє страждання не фальшиве (фальшивим називаю таке, яке не випливало б з волі Бога). Милосердний Господь просвітив би мене. Мама пише — »Він був майже завершеним твором«. Правда, а тепер? Бог його тепер ще більше Сам завершив, а коли він був майже завершеним, то тепер став ще й досконалим. Вув ще людиною, а тепер є непорочним духом у небі перед лицем Бога. Бог цей твір не знищив, а закінчив його, завершив; забрав його від нас, а зате дав нам у небі при Собі посла, ангела, який буде просити Його за нас. Відобрав Ізїові земне тіло, а йому дав безсмертність і безсмертне щастя; невже ж це недобра зміна?... Я не відчуваю біля мене порожнечі, я мав раніше брата, товариша, опікуна, але й тепер він не покинув мене, я відчуваю його тут при мені, відчуваю його — мого другого ангела-хоронителя... Він здержує мене від гріха, навертає мене до доброго: одним словом — відчуваю вдвічі більше, ніж перед тим, що мене береже незримий дух, пильнує мене і за це я дякую Всевишньому«.

»Я пам'ятаю, коли я раніше покидав Краків, а він залишався тут; я болію над утратою, але й тепер, так як і тоді, годі страждати даремно, одне й друге — це лише тимчасова розлука. Мене кріпить і ще одна думка: він щасливий, йому краще в небі, ніж у Кракові, йому краще з Богом, ніж з людьми«.

Ледве чи може переважити жаль, завжди згодом наступає зворот до вічного щастя: »Таку прекрасну прогулянку ми сьогодні зробили, як би так Ізїо був з нами, неначе десь далеко за нами йшов...« А другого дня¹⁶: »Це вже п'ятнадцять днів минає, як Юрій щасливий — і цього досить. Той час минає для нас поволі, а для нього, вірю, ні. Коли б Тато й Мама приймали, ми могли б уже разом сповідатися і причащатися, це було б добре; Юрій причащався б також разом з нами, він там угорі, а ми тут — маємо цей самий небесний хліб«.

Все розбуджувалося в цьому молодому серці, все оживало разом, росло, іноді й боролось.

В квітні того ж року, вернувшись із великодньої перерви в школу, він пише: »Який світ думок відкрився й прокинувся в мені вчора, коли я переходив перед великим Розп'яттям у церкві св. Марка. Від смерті Юрія я рідко проходив туди. Я ще раз згадав цю середу, коли ми з Олесем прийшли пішки до саксонського готелю на виклик батька; тоді ввечір, у повозі, коли ми їхали з паном Артемом і Олесем, я почув вістку, що »він помер«... Я не мав відваги ставити будь-яких питань і не треба повторювати мамі тих сумних речей, краще зайнятися своїми обов'язками...

»Як додає відваги праця; ще перед годиною я боявся думати про ці перші місяці в школі, що передо мною. Але коли я присвятив одну

¹⁶) По-французьки.

годину, приготівляючись до лекції з греки, я знову став бадьорий і відважний¹⁷».

Пам'ятаю, як через декілька місяців батько говорив з Ромком про померлого брата, про світлі надії, які він давав, про відзначення, які він здобував від своїх учителів, про пошану його товаришів до нього, їхню любов до нього, про його вищість над ними. Батько хотів, щоб хлопець засвоїв собі перш за все блискучий розум померлого. Рома слухав поважно, мовчки, майже зі смутком; я знаю що він відчував, як кожне слово батька краяло мені серце, що того, що він утратив у померлому, в нього вже не знайде... а що знайде, я може більше відчувала, та він з певністю не здогадувався, не думав про те.

Очевидно, він хотів заступити батькові Ізя, дуже бажав потішити його, але навіть тому він не міг ні на хвилину перебрати на себе чогось, що не було його власним; ні на один день не переставав бути самим собою. Ішов прямою дорогою, в любові до Бога і вірній службі Йому виконував свої обов'язки якнайкраще, але не тому, щоб бути першим, а тому, що так наказувало йому його сумління. Він дуже любив людей, скільки міг робив їм добро, а зло картав може занадто гостро; не тому, щоб прислухалися його осудові, а добрі діла хвалили, а тільки тому, що добро любив, зло ненавидів з глибини своєї душі.

Він ішов окремою, власною дорогою, відважно висловлював свої погляди, тримаючись своїх принципів з відкритим серцем, об кристалъну чистоту якого розбивалось усе мутне, не тому, щоб підіймати себе понад інших, а головним чином тому, що був вищий від них, і крім цього був так по-божому добрий і сильний. Поки минув перший рік науки, вже був першим учнем своєї класи, вже міг — як казав мені один з його товаришів — «кожному з нас відкрити все».

Дивлячись на велетенські кроки, якими ця душа прямувала дорогою добра, я дійшла до висновку, що Бог обдаровує його Своєю ласкою і відзначає не лише для того, щоб він був Йому всецільно відданий, а й для того, щоб забрати його до Себе, як Стефця й Ізя...

Таке почуття — випробування чи спокуса — прибрало в мені такі розміри, що я не раз переживала справжні стараждання, як уві сні, так і на яві, і тому взимі 1881 року, приїхавши до Кракова, я заговорила в о. Яцковського Службу Божу з проханням, щоб він відправив її за »пожертвування від мене Ромтуха Ісусові«... Пам'ятаю, що коли священник вийшов на цю Службу Божу і я, дивлячись на білий фелон, гаптований у виноград і колосся, запитала себе: »Чи це жалоба, чи ангельська Богослужба?« — і спокуса чи сумніви розвіялися...

Цієї зими, коли йому було вже п'ятнадцять років, одного разу він прийшов до мене з якимсь — а я це бачила вже від порога — проханням. Підійшов до мене і, з дитячим рум'янцем на лиці, поцілував мене в руку... »Хотів я, маму, про щось просити... Одного разу мама сказала мені, що я не маю доволі сили — сам проти себе... Щойно тепер розумію, наскільки мама мала рацію. Отже хотів би я навчитися перемогати себе, хотів би навчитися і послуху, але завжди забуваюся...

¹⁷) По-французьки.

Мама так знаменито знає мене, знає, що мені любе, а що ні; коли мама відчує, що щось мені любе, а щось ні, що щось може бути немиле для мене, знаєте, мамо, в таких малих речах, напр., коли я за книжкою, казати мені чогось шукати — ключиків або чогось подібного... Мама розуміє, про що мені йде... і мама зробить це, правда? Обіцяєте мені, мамочко?...»

Нехай же перед Богом свідчать ці слова, як потім і діла моєї дитини. Коли тепер, у секреті від нього, після шістьох років його вступлення до монастиря, я пишу ці спогади, мене дивує, що родина аж так недоцінювала його покликання як майбутню можливість; я відчувала її, але ніколи про це не говорила нікому, навпаки, пам'ятаю, що розмовляла з Дунею, що коли б він одружився з Манею Міхаловською, що пізніше вийшла заміж за Дембінського, яка це була б добра пара; все ж таки декому вже раніше кидалося у вічі, що Бог хоче мати його для Себе.

Пам'ятаю, що коли після смерті Ізя Дуня приїхала за нами до Прилбич, щоб приготувати мою матір на цей важкий удар в останніх роках її життя, вона, повернувши з похорону, сказала мені: »Вог дав тобі ласку не шкодувати Йому Ізя, нехай же допоможе тобі теж не шкодувати Йому Ромця, коли Він іншим способом зажадає для Себе Ромця...«

*

В першому шкільному, 1881 році, коли крім звичайної сумлінності в його праці, він додавав ще до неї гаряче бажання, щоб потішити нас, він зустрівся з несправедливістю з боку проф. Рипля, філолога, якого він поважав і любив. Я бачила, як під час малих вакацій, а він умів використати їх для розваги, він тим разом сидів від ранку до пізніх годин над книжками. Даремно я пробувала відорвати його від них, намовити на прогулянку; аж врешті, коли я ще більше намовляла його, він відповів мені з тою самою коханою, ясною усмішкою: »Ні, мамо, краще ні, нічого мені не пошкодить, коли я трохи більше підучуся, а коли нічого не роблю, думаю про Р. і такий жаль мене опановує, що розбуджує в мені майже бажання помсти, а того я не хочу, краще вже вчитися, нічого мені не станеться«.

Тоді, коли поза шкільними справами, під час зборів на другому поверсі на вул. св. Івана, здавалося, говорилося про забави, шермування, перегови, одного разу, коли він був з Олесем, запитав Антін Попель у доволі численному товаристві: »Хто з вас буде єпископом« — Роман відповів: »Якщо стану священиком, то тільки уніятським«. Івани Гурські аж скрикнули, а отець Яцковський, сміючись, запитав його: »Як-то, Ромтуху, й одружишся?« — »А нехай же Бог боронить!« — так само сміючись, відповів він. Але через кілька днів, вертаючись до тої самої теми в розмові зі своїм приятелем Ярошинським, він заявив рішуче: »Я закінчу Василями«. Та про Василян тоді, про можливу реформу цього Чина ніхто й не думав і не говорив; ледве хтось пам'ятав, що в поруйнованих монастирях існують ще й руїни колишнього славного Чина.

Прізвище Ярошинського нагадує мені один гарний епізод з приятні, яка в'язала тих двох хлопців від шкільної лавки спільними їх поглядами і прагненнями. Мабуть вони обидва почали ходити до гімназії св. Анни і як розумілися тоді, так само розуміються й тепер. Щодня двічі, а то й

більше прибігав Едвардик на другий поверх при вул. св. Івана, щодня вони видумували нові розваги, не раз дзвеніли двері й вікна по галерії і кожного дня тривожили стару куховарку їхні маски. Дарма, що закінчили вже »штубу«¹⁸, вони вміли гратися й сміятися здорово й сердечно. Через багато років пізніше, коли вже справа вступлення до монастиря Романа була актуальна, розказував мені о. Станіслав Залеський, ісусівець, як він познайомився з обидвома хлопцями; це було, ймовірно, в 1880-81 роках. Перекажу його словами про подію, яка мусіла бути приємною для Бога.

»Одного разу, дивлюся, прийшли до мене два хлопчики, гарно, чистенько одягнені, очевидно, з порядного дому. »Чого ж ви хочете, мої діти? — питаю. А вищий відповідає на те: »Хотіли б ми, щоб отець відправив Службу Божу«. — »Добре, діти, а в якому наміренні?« — »Прощу, отця, в тому наміренні, щоб у нашій клясі закінчилися ті погані, огидні розмови і слова. Тут є один ринський¹⁹ на Службу Божу, але від мене лише 50 центів, а 50 від Едзя«. — »Так? — добре, а хто ж ви, мої хлопці?« — »Едвард Ярошинський і Роман Шептицький...«

¹⁸) Іронічна назва учнів народної школи.

¹⁹) Давня австрійська валюта; один ринський рівнявся двом коронам або 100 сотикам (центам).

(Далі буде)

Дармса МУРОВИЧ

ОЗЕРО СПОКОЮ

Під небом прерії, таким багатим
У сяйво сонця літньою порою
Там не всихає, а цвіте блаватом
Природи гордість — Озеро Спокою.

Щодня до нього звичні прилітати
Качки і мери, як до водопою,
А навіть сонце любить заглядати
У його люстро — світлою красою.

Вітри і бурі озеро минають,
Бо дружні скелі захист простягають
Півколом ставши, як висока рама.

Лиш хмарами чорним, що тривогу знають,
Воно спокій у душу посилає,
Прийнявши їх дощевими слезами.

1960

Проф. д-р Вадим ПЦЕРБАКІВСЬКИЙ

З ЖИТТЯ АРХІЄПІСКОПА ПАРФЕНІЯ ЛЕВИЦЬКОГО

З архієпископом Парфенієм Левицьким я познайомився в 1919 році, саме тоді, коли в Полтаві почалася українізація Церкви. Але його ім'я було мені відоме ще з початку XX-го стол., коли він добився видання українського перекладу св. Євангелії, зробленого колись давно Морачевським і наново виправленого комісією знавців під проводом Преосвященного Парфенія.

Найперше вийшов був окремим листком початок Євангелії від Івана Богослова, що починається: «Споконвіку було Слово, і Слово було від Бога і Бог був Слово». Цей листок був розісланий, здається, «Церковними відомостями» і мусів попасти до всіх священиків в Україні, а мова тут саме про Євангелію, що читалася на Великдень. У Києві Євангелія читалася навіть і дванадцятьма мовами, бож стільки було апостолів.

Тому, що цей листок був висланий «Церковними відомостями», вже було право читати його в Церкві по-українськи. Пам'ятаю радість українців-священиків, що їм хоч на Великдень дозволено читати Євангелію рідною мовою. В цьому українці бачили «початок», за яким мусіли прийти й інші зміни в користь Української Церкви. Особливо нетерпляче чекали перекладеної українською мовою Євангелії, що й сталося трохи пізніше. І в моєму селі, коли мій батько (священик) прочитав на Великдень Євангелію українською мовою, всі люди дуже зраділи, що нарешті почули Боже слово рідною мовою і можуть зрозуміти все те, що говориться в ньому.

Серед київського й подільського духовенства ім'я архієпископа Парфенія було у великій шані. Воно і в мене завжди викликало симпатію. Під час революції архієпископ Парфеній переїхав у Полтаву тому, що сам був родом із села Плішівці, Гадяцького повіту, а попередній Полтавський архиєрей-москаль від'їхав на Кавказ, бо не хотів признавати жодної українізації.

Постійна зміна влади та бої в Полтаві не давали можливості провести українізацію Церкви в Полтаві й на Полтавщині ще перед 1918-1919 роками. Справа ця була нелегка й дуже делікатна. Священикам і дяконам, особливо старшим, які завчили напам'ять до повного автоматизму і «вогласи» і молитви, було тяжко починати наново. Для цього треба було часу, тим більше, що не було готових перекладів Службеника і Требника українською мовою. Щойно коли в Києві вийшли переклади проф. Огієнка, тоді можна було вже поважно взятися за українізацію.

Преосвящений Парфеній переїхав з села Плішівці* до Полтави десь

* В Плішівці Преосв. Парфеній побудував своїм коштом муровану десятивежну церкву, взявши для неї зразок дерев'яної козацької церкви, побудованої в Самарі над Дніпром ще в кінці XVIII-го стол. запорозькими козаками.

аж у другій половині 1918 року. Власне тоді з його благословення почалася українізація Церкви, в якій брали активну участь деякі професори Університету, особливо Щепотьєв і Рибаків. Щепотьєву архієпископ Парфеній доручив зробити переклад Служби Божої (він був доцентом української літератури й мови), але коли появилися друковані переклади проф. Огієнка, то ця праця стала майже зайвою і обмежилася тільки виправленням місць перекладу, щоб зберегти стару ритміку та користуватися старими мотивами церковних співів, бо нові композиції до Полтави покищо не доходили. Всі виправлення архієп. Парфеній уважно переглядав і часом завертав по кілька разів, і щойно після остаточного виправлення благословив до вжитку в церкві. В деяких таких виправках, на бажання архієп. Парфенія, брав участь і я. Але вперше познайомили мене з ним протоіерей Булдовський і проф. Щепотьєв, коли він хотів відвідати археологічний музей, керівником якого був я. Вже тоді, при першому ж знайомстві, архієп. Парфеній зробив на мене дуже приємне враження і між нами заіснували симпатичні відносини, що не переривались аж до кінця його важкого й багато-страдального святительського життя.

Щойно на початку 1919 р. пощастило остаточно ввести в життя українізацію Церкви. Правда, вже й раніше, ще 1917 р., протоіерей Булдовський, настоятель цвинтарної церкви, що була за містом на старім кладовищі, українізував свою церкву і правив Службу Богу з українською вимовою. Але його парохія була мала і жодної участі в українізації не брала. Тепер же самі парохіяни виявляли свою волю й бажання брати участь в українізації церковного життя.

На початку січня 1919 р. Полтаву захопили большевики і завели свої порядки, але ще не мали відваги гостро виступати проти Церкви. Церковні громади могли організуватися й існувати як приватні організації. Тоді значна група українців у Полтаві заснувала церковну громаду при Воскресінській церкві, що стояла порожня у сусідстві з губернським земством. Ініціаторами були професори відкритого 1918 р. в Полтаві Українського університету. І так уже на Стрітіння в 1919 р. в цій церкві вперше залунала Служба Божа українською мовою. Щоправда, ще не всі молитви читали по-українськи і не всі церковні співи були перекладені. Але на Благовіщення вже ціла Служба Божа відправлялася по-українськи. Переклад Служби Божої з виправленням комісії і архієп. Парфенія вийшов такий, що його можна було підкладати під старі мелодії. Єктенії і різні «вогласи» вийшли дуже м'які й делікатні. Співав дуже добрий хор під диригентурою Попадича, найліпшого тоді в Полтаві диригента. Церковним старостою був університетський професор Рибаків.

Ця перша Служба Божа в Полтаві українською мовою була незвичайно урочиста й гарна. А ще урочистіше вийшла Служба Божа на другий день Великодня, коли відправляв архієп. Парфеній з участю кількох протоіерейів. Всі учасники цієї Архирейської Служби Божої, особливо селяни, казали, що тепер, коли Служба Божа відправляється рідною мовою, то й сам Бог став миліший і ласкавіший.

З того часу щонеділі кожна Служба Божа притягала все нових членів до церковної громади. Церква була завжди переповнена народом, а хто спізнився, мусів стояти під церквою. Кожної неділі до церкви приходили й селяни з близьких і дальших сіл та просили, щоб і в них завести українську Службу Богу. Але тут багато залежало від місцевого настоятеля Церкви, і коли він був москвофіл, то українізувати Церкву було дуже тяжко. Особливо тому, що хоч большевики оголосили віру «приватною справою» і ще не забороняли відправляти Службу Богу в церкві, все ж таки до релігії ставилися вороже і громада, яка хотіла мати священника мусіла його оплачувати сама. Ще гірше ставилися вони до українізації Церкви; де мусіли, там покищо терпіли її, але всюди, де могли, поборювали Українську Церкву, а помагали священникам-москвофілам. Напр., в Полтаві був один піп-москаль, настоятель Церкви на Новому Базарі. Він деколи в проповідях навіть виступав проти большевиків, за що український священник зараз був би арештований, але його не тільки не чіпали, а ще й підтримували. Пізніше, коли деякі українські священники були арештовані, виявилось, що той піп-москаль робив доноси на українських священників до Чека. Згодом стало відомо, що й у Києві єпископ-москаль доносив чекістам на українських священників, яких арештували, а деяких і розстріляли. Ще один доказ, що жодному москалеві, хоч би й священникові, вірити не можна. Він буде їсти український хліб, а за пазухою носитиме камінь.

Такі факти дуже пригнічували архієп. Парфенія, бо він був людиною глибоко релігійною і не міг примиритися з тим, щоб ієрей, а ще гірше архиєрей, робив доноси на священників, що закінчувались їх арештуванням, а часто й смертю.

Під час зустрічі зі мною, коли випадково заходила розмова на цю тему, було видно, що ті ганебні факти глибоко мучили Парфенія і він не знаходив слів, щоб висловити свій душевний стан. На його думку, багато зла для християнської віри й етики принесла розкладова філософія Толстого, з її беззмисловністю і псевдорелігією.

Після Великодня слава Української Церкви поширилася по всіх селах. Приходили селяни й просили завести українізацію і в їх селах. Архієпископ Парфеній пояснював, що насамперед треба, щоб таке бажання виявив місцевий священник, який повинен разом з уповноваженими від сільської громади приїхати до архиєрея по благословення. І так через кілька тижнів відбулася українізація Церкви в багатьох селах. Селяни завжди просили, щоб на цю урочистість приїхав сам архієп. Парфеній з хором. Звичайно, їхала тільки частина хору, але архієп. Парфеній і проф. Щепотьєв, якого селяни також дуже любили, завжди були присутні на урочистостях з нагоди українізації. Селяни раділи, тільки по деяких селах були стурбовані тим, що священники-москвофіли гостро виступали проти українізації Церкви. Архієпископ Парфеній в обставинах московсько-большевицької окупації не мав жодної сили вплинути на таких священників, тим більше, що вони мали підтримку Тихонівського синоду і совєтської влади.

1920 року проф. Щепотьєва арештовують, а в архієп. Парфенія чекісти щотижня робили трус, але ніколи не могли нічого знайти, крім маленької мисочки кислої капусти і кусника сухого хліба. Це й було все, чим

він харчувався, і навіть чекісти називали його «чоловіком святого життя».

Архієпископ Парфеній їв щось путнього хіба тільки тоді, коли виїздив у село, щоб провести українізацію церковної громади. Наші селяни із вдячності до нього гостили його чим тільки могли — хлібом, маслом, яйцями, галушками, варениками. А в той час для мешканців міст це було щось недосяжне, ми ж постійно голодували. Та дуже швидко в такому самому становищі опинилося й українське село.

Не раз для архієп. Парфенія виникала дуже важка ситуація, він попадав між молот і ковадло. Про таку одну подію, що трапилася у Кременчуку в 1920 р. хочу тут розповісти.

У якоїсь селянки, що мешкала під Кременчуком, як говорили, обновилися ікона Божої Матері. Вдень і вночі в хаті було повно народу, що сховався, щоб подивитися на цю ікону й помолитися. Селянка звернулася до священика, щоб ікону Божої Матері забрав до церкви. Коли священики в супроводі процесії переносили ікону, співаючи церковні пісні, дорогу заступили їм чекісти із своїм ще зовсім молодим начальником. Він підійшов до ікони і почав голосно глумитися над людьми, називаючи їх темними, обдуреними попами. І от, мовляв, щоб ви знали, що справді так є, я плюну на ікону й мені нічого не станеться. І він справді зблизився до ікони і плюнув на неї... Люди тільки ахнули й замовкли. А чекіст, плюнувши, хотів ще щось сказати, але нагло похитнувся і впав мертвий просто в руки тих чекістів, що стояли за ним. Стривожені чекісти забрали труп і відійшли. Процесія пішла далі, співаючи пісні аж до церкви.

Вістка ця швидко рознеслася по цілій Полтавщині, а восени 1920 р. ця сама ікона знову обновилася в іншому селі. Три місяці стояла вона в хаті селянки, а потім її перенесли до церкви.

Чекісти почали переслідувати за цю ікону місцевого священика і він звернувся до архієп. Парфенія, щоб ікону забрали до монастиря Чесного Хреста. Він згодився, але енкаведисти почали переслідувати за цю ікону його, а він уже був хворий і не виходив зі своєї келії. По довгих міркуваннях і нарадах з протоієреєм Булдовським та іншими, архієпископ скликав дослідну комісію, запросивши до неї й мене як експерта. Мене просив провести справу так, щоб ніхто не потерпів. На щастя, мені вдалося виконати його прохання. Це був останній раз, коли я бачив Преосвященного.

До Полтави декілька разів приїздив і протоієрей Липківський, пізніший митрополит УАПЦ, і вів переговори з архієп. Парфенієм у справі висвячення архиєреїв для УАПЦ. Він погоджувався, але вже був такий хворий, що не міг поїхати в Київ. Усе ж таки 1921 р. висвятив на архиєрея Лубенського протоієрея (Соколовського?).

Тим часом стан здоров'я архієп. Парфенія все гіршав. Причиною було не так голодування, а ще менше літа, бож йому було тоді яких 62-63 роки, а перш за все нервове життя і глибокий смуток, що охоплював нас усіх, а його найбільше. Так він і помер у січні 1922 року.

Леонід ПОЛТАВА

ПАМ'ЯТІ А. ЄНСЕНА — ШВЕДСЬКОГО ПРИЯТЕЛЯ УКРАЇНИ

Двадцять років тому, себто в 1921 році, на кладовищі в австрійській столиці, у Відні, зібралася велика група людей різних національностей Європи: всі вони прийшли востаннє попрощатися з видатним шведським ученим-славістом доктором **Альфредом Єнсеном**. Між привітними були представники України. Над могилою виступив з промовою український учений д-р Володимир Старосольський. Від імени української громади у Відні та всього українського народу він висловив біль і смуток з приводу смерті великого приятеля України, одного з послідовних борців за національне визволення українського народу, видатного шведського слависти Альфреда Єнсена. Д-р В. Старосольський подякував земним поклоном перед свіжою могилою Покійного за його заслуги для української науки і літератури і відновлення добрих зв'язків між українським і шведським народами.

Хто ж був Альфред Єнсен, прізвище якого маловідоме українцям на еміграції, а там, в т. зв. «Радянській Україні» про нього згадують лише одним словом та й то не доказаним до кінця.

Альфред Єнсен народився у Швеції в 1859 році, в інтелігентній родині. Здобувши університетську освіту, він присвятив себе вивченню різних слов'янських мов, в тому й української мови, історії та літератури. Він багато писав до різних скандинавських журналів шведською та фінською мовами. Любив мандрувати, багато їздив по країнах Європи, побував і в Україні. Всюди мав друзів, а з українськими ученими і письменниками мав він чи не найтісніший зв'язок. Настільки міцний, що Альфред Єнсен став членом Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові, а потім і членом Українського Наукового Товариства в Києві та навіть опублікував кілька наукових розвідок українською мовою.

Звичайно, як славист, Альфред Єнсен написав не одну працю про польську, російську, чеську, сербську літературу. Сам дуже цікавий поет, він залюбки перекладав Адама Міцкевича, Шафарика, Пушкіна й інших на шведську мову. Та однак найбільше праці він присвятив таки Україні, нашій історії, літературі й культурі взагалі.

У 1909 році Альфред Єнсен видав у Швеції шведською мовою монографію під назвою **«Мазепа»**, в якій возвеличив союзника Карла XII гетьмана Івана Мазепу та пропагував необхідність створення Української Самостійної Держави. Це була одна з перших наукових праць, що вийшли у Швеції після чималого періоду мовчанки про шведсько-український союз чи подекуди й нехтування ним. Тому монографія «Мазепа» відіграла особливо значну роль на всьому Скандинавському півострові.

Від 1909 року розпочалася і праця А. Єнсена, як пропагатора імені та ідей Тараса Шевченка в країнах Півночі Європи. Тоді у «Фінському журналі літератури, науки, мистецтва й політики» він надрукував шев-

ченкознавчу статтю **«Український національний скальд»** (себто, співець). Того ж року в **«Записках Наукового Товариства ім. Шевченка»** у Львові були надруковані українською мовою дві наукові розвідки А. Енсена: **«Орлик у Швеції»** та **«Фамілія Войнаровських у Швеції»**.

Трохи згодом Альфред Енсен, після вивчення української літератури до-Шевченківського періоду, написав німецькою мовою розвідку про творчість Івана Котляревського, а в 1916 році вийшла у Відні німецькою мовою його солідна книжка про творчість Тараса Шевченка п. з. **«Т. Шевченко»**, якого А. Енсен вважав національним поетом і борцем за свободу всіх народів Російської імперської тюрми.

Привітавши українську національну революцію 1917-20 рр., шведський учений з запалом працював над кількома статтями для шведського збірника під заголовком **«Українці»**, що вийшов у Швеції 1921 року в серії **«Націонаernas Бібліотек»**. У цьому збірнику праць про український народ взяли також участь такі українські учені, як проф. Сергій Сфремов, акад. Михайло Грушевський та інші. Цей збірник не втратив свого значення і дотепер. Можливо навпаки, його роля зростає, адже світ що далі то більше дезорієнтує московська пропаганда...

Якщо взяти й переглянути різні фінські, шведські, норвезькі журнали початку нашого сторіччя, то там часто можна знайти інформації з українського культурно-мистецького, а часом і політичного життя. Альфред Енсен постійно підтримував зв'язки з українськими ученими та інформував про всі важливі прояви в українській культурі цілу Скандинавію.

Особливо багато уваги присвятив цей великий приятель України постаті і творчості Тараса Шевченка. Він любив його, як поет, любив, як літературознавець-учений і як громадянин вільної держави, який бажав державності українському народові — побратимові по зброї в минулі часи. Як я вже згадав, ще в 1909 р. А. Енсен писав про Т. Шевченка у фінському журналі. А в 1916 році він видав у Відні німецькою мовою велику і цінну монографію **«Тарас Шевченко»**. У ній, між іншим, він писав, що життя і творчість великого Кобзаря України були суцільним **«палким протестом проти всякого пригнічення»** (розділ **«Історичний і літературний вступ»**). Дослідник не раз цитує в цій праці найкращі оцінки творчості Т. Шевченка, дані Іваном Франком, та високо підносить творчість Пророка України і його значення **«в громаді людських культур»**. У розділі **«Поет — політичний борець»** монографії **«Тарас Шевченко»** Альфред Енсен аналізує поеми **«Кавказ»**, **«Гайдамаки»** та інші і підкреслює їх велику роль у боротьбі за свободу народів тодішньої Росії.

Він не тільки писав про Тараса Шевченка, а й перекладав його твори на шведську мову, що Енсенові, як талановитому поетові, цілком вдалося. Завдяки його праці на полицях книгарень Швеції можна знайти переклади — в славістичних журналах — на шведську мову таких творів Тараса Шевченка, як **«Заповіт»**, **«До Основ'яненка»**, уривки з поеми **«Гайдамаки»** та чимало ін. На жаль, виявляється, що велика українська еміграція ніяк не може дати людині і засоби для тієї людини, яка збирала б розкидані по журналах переклади творів Т. Шевченка і

видала впродовж цих років хоч маленький «Кобзар» Тараса Шевченка у Швеції. А це була б пам'ятка і про нашого геніяльного поета, і про невтомного шведського ученого Альфреда Енсена. Зазначу, що саме по таких пам'ятках одні народи оцінюють інші народи.

Альфред Енсен переклав на шведську мову багато новель Михайла Коцюбинського, а також «Тараса Бульбу» і «Майську ніч» Миколи Гоголя (бачимо, що і тут він виявив своє дружнє наставлення до України у виборі творів для перекладу).

Як великий норвезький письменник Б'єрнсон-Б'єрнстерне, лауреат Нобелівської премії, так і Альфред Енсен своєю шляхетною працею поширював в світі відомості про український народ і нашу культуру; вони виступали проти Російської імперії та її колонізаторської політики, були і є дорогими приятелями вільнолюбної України. Тому й пам'ять про них повинна б бути особливо дорога кожному українцеві. Пам'ять правдива, не спотворена і не обкраяна, як це бачимо в замітці Миколи Гнатюка в київській «Літературній газеті» (число 21 за 1961 рік). Там автор намагається змалювати А. Енсена, як такого, який переклав і пропагував Т. Шевченка, вихваляючи тогочасних російських критиків... Кожному вже відомо, яку «доброзичливу» критику мав наш Кобзар від Добролюбова чи Белінського. Знав про ту «критику» і Альфред Енсен. Але в «Українській РСР» — «скажи, враже, як пан каже». А за кордоном — загрозлива байдужість, пузате отупіння; заморожені в різних організаціях та опікунчих товариствах мільйони українських важко зароблених доларів теж не сприяють поширенню правди в світі, зокрема активній згадці в закордонній українській, у шведській та іншій міжнародній пресі про нашого великого Приятеля, видатного шведського Поета і ученого-славіста Альфреда Енсена, який склав свої натружені руки двадцять років тому також далеко від своєї Батьківщини — у Відні, в розпалі наукової праці.

Андрій ЛЕГІТ

ЖИТТЯ—ЖИТТЯ

Життя-життя, міт вічності єдиний,
В промінні сонця, сутінках, у хмарах,
В палкій любові, заздрощах, у чварах,
В упадку духу, в леті соколинім.
У мирній праці, маршах, у змаганні,
У ріднім краю, в тюрмах, на вигнанню!..
Життя моє, міт марвого чекання,
Мов рокіт хвиль, мов пісня лебедина,
Мов серця бій, мов темна домовина,
Між юністю й змужнілістю — на грані
Умій ридать під гучний дзвін фанфарів
Та видіть світ й в рожевих окулярах.

Дж. К. ЧЕСТЕРТОН

ЄРЕТИКИ

(Продовження, 2)

X. ПРОСТОТА

Велика біда новітніх англіїців полягає не в тому, що вони хвалькуватіші за інших людей (це не так); а в тому, що вони хваляться тими речами, якими не може хвалитися ніхто, не втрачаючи їх. Француз може бути гордий з того, що він сміливий і логічний, і залишатися сміливим і логічним. Німець може бути гордим з того, що він замислений і впорядкований, і залишатися замисленим і впорядкованим. Але англієць не може бути гордим з того, що він простий і прямий, і залишатися простим і прямим.

Певна частина такої неможливості стосується до школи простого життя, звичайно пов'язаної з Толстим. Коли постійна балачка про свою власну міць призводить до того, що людина стає менше міцною, то ще вірніше, що постійна балачка про свою власну простоту призводить до того, що людина стає менше простою. Я думаю, що на новітніх обстоювачів простого життя — в усіх його формах, від вегетаріанства до духоборів — є одна велика скарга. Не так важливо, чи хто їсть підсмаженого помідора чи простого помідора; дуже важливо, чи він їсть простого помідора з підсмаженою свідомістю. Простота, яку варто зберігати — це простота серця; простота, яка приймає й задовільняється. Немає ніякого сумніву в тому, що ця система нищить її. Більше простоти в людині, що їсть ікру тому, що її хочеться, ніж у людині, що їсть горіхи з принципу.

Головну хибу цих людей можна знайти в тому самому вислові, до якого вони найбільше прив'язані: «просте життя й високе думання». Цим людям не треба простого життя й високого думання; воно їм не допоможе. Їм треба протилежної речі. Їм допомогло б високе життя й просте думання. Трохи високого життя (кажу з повною відповідальністю — трохи високого життя) навчило б їх сили і значення людських свят. І трохи простого думання навчило б їх, яка різка й свавільна маса їхньої етики, який цивілізований і складний повинен бути мозок толстовця, що вважає за зло любов до своєї країни.

Підходить чоловік у сандалях і простому одязі, затиснувши в руці сирого помідора й каже: «Прив'язання до родини й патріотизм однаковою мірою являють собою перешкоди для повнішого розвитку людської любові»; але простий мислитель тільки відповість йому здивовано: «Скільки мороки ви мусіли завдати собі, щоб мати такі почуття». Високе життя відкине помідор. Просте думання так само рішуче відкине ідею неодмінної грішності війни. Високе життя переконає нас, що немає більш матеріалістичної речі, ніж зневага до приємності як чисто матеріальної. І просте думання так само переконає нас, що немає нічого більш матеріалістичного ніж обмежування нашого жаху головним чином до матеріальних ран.

Важлива простота — це простота серця. Коли вона зникла, її не можна повернути ріпою чи одягом, а тільки жахом і вогнями, що не згасають. Коли вона залишається, то не дуже важливо, чи з нею разом залишаться кілька крісел чи ні. Даймо складну страву простому старому панові; не даймо простої страви складному старому панові. Я не хочу мати діла з простотою, якій бракує страху, здивування й радості. Не хочу мати діла з диявольським видінням — дитиною, занадто простою для того, щоб любити іграшки.

Справді, дитина в цих речах і в багатьох інших — найкраща вказівка. І ні в чому іншому дитина не така дитяча, ні в чому іншому вона не виявляє точніше здорового порядку простоти, як у тому, що вона бачить навіть складні речі з простим задоволенням. Фальшива природність завжди грає на різниці між природним і штучним. Вища природність ігнорує цю різницю. Для дитини дерево й ліхтарний стовп такі самі природні й такі самі штучні; або швидше, нікотре з них не природне, а надприродне. Бо і те й друге обліскує й непояснене. Серед найдикішого поля найбільш селянська дитина в дев'ятох випадках з десяти грається в паротяги. І духовний або філософічний заклад проти паротягів не той, що люди платять гроші за них чи працюють на них, чи виробляють їх дуже негарними; а просто той, що люди не граються ними. Зло в тому, що не залишається дитячої поетичності, як поетичність годинника. Лихо не в тому, що машинами захоплюються, а в тому, що ними не досить захоплюються. Гріх не в тому, що машини механічні, а в тому, що люди механічні.

У цій речі, як і в інших речах, розглянутих у цій книжці, наш головний висновок той, що треба основної точки погляду: світогляду або релігії, а не зміни звичаю чи суспільної звички. Речі, яких нам найбільше треба для безпосередньої практичної мети — це все абстракції. Нам треба правильного погляду на людську долю, на людське суспільство. І тим, що балакають нам з настирливим красномовством про пори шкіри і про оболонки шлунку, на них треба тільки кинути словами: «Не турбуйтеся, що будете їсти, чи що будете пити, чи в що будете одягатись. Бо цих речей шукають погани. Але спочатку шукайте царства Божого й його справедливості, й це все додасться вам». Ці надзвичайні слова не тільки становлять особливо добру практичну політику; вони також становлять особливо добру гігієну. Найвищий спосіб для того, щоб ці всі процеси — процеси здоров'я, сили грації і краси — йшли добре — це думати про інші речі.

ХІ. НАУКА Й ДИКУНИ

Постійна недостача вивчення фолкльору й споріднених тем та, що науковий чоловік ледве може бути людиною світу. Він вивчає природу; він ледве коли вивчає людську природу. І навіть там, де ця трудність переможена, й він у певному розумінні вивчає людську природу, це — тільки дуже кволий початок болісного прогресу до того, щоб бути людиною. Бо вивчення примітивних рас і релігій відокремлене в одній важливій речі від усіх, або майже від усіх звичайних наукових студій. Людина може розуміти астрономію тільки тоді, коли вона — астроном;

вона може розуміти етнологію тільки тоді, коли вона — етнолог (або, може, комаха); але вона може розуміти чимало з антропології просто тому, що вона — людина. Вона сама та тварина, яку вона вивчає. Звідси виникає факт, що вражає око всюди в звітах етнології й фолкльору: той самий абстрактний дух, що веде до успіху в вивчанні астрономії чи ботаніки — веде до катастрофи в вивчанні мітології або первісних людей. Те саме усунення симпатій, те саме відхилювання інтуїцій чи здогадів, що робить чоловіка неприродно розумним, коли він має справу з шлунком павука, зробить його неприродно дурним, коли він матиме справу з серцем людини. Він робить себе нелюдським для того, щоб зрозуміти людство. Багато наукових людей чваняться своїм незнанням того світу; але в цій справі їхня хиба виникає не з незнання того світу, а з незнання цього світу. Бо таємниць, якими цікавляться антропологи, найкраще можна довідатись не з книжок чи подорожей, а з звичайних стосунків з людьми. Таємниці того, чому якесь дике плем'я покланяється мавпам чи місяцеві, не можна знайти навіть мандруючи між цими дикунами й записуючи їхні відповіді в нотатнику, хоч би й найрозумніший чоловік ішов цим шляхом. Відповідь на цю загадку в Англії; вона в Лондоні; навіть у його власному серці. Коли хто відкрив, чому люди на Бонд Стріт носять чорні капелюхи, він відкрив в ту саму мить, чому люди в Тімбукту носять червоні пера. Містерії в серці якогось дикуньського військового танку не треба вивчати в книжках чи науковими подорожами; її треба вивчати на танцювальному вечорі. Коли хто хоче довідатись про походження релігії, нехай він не їде на Сандвічеві острови; нехай він піде в церкву. Коли хто хоче знати походження людського суспільства, знати, що таке — філософічно кажучи — суспільство в дійсності, нехай він не йде в Британський музей; нехай він піде в суспільство.

З повного нерозуміння справжньої суті церемоній виникає одна з найнезграбніших і найбільш нелюдських версій поведінки людей у примітивних країнах чи віках. Науковий чоловік, не розуміючи, що церемонія по суті — річ, яку роблять без підстави, мусить знаходити підставу для всяких видів церемоній; і, як можна було припустити, підстава звичайно буває дуже безглузда — безглузда тому, що вона виникає не в простій свідомості дикуна, а в покрученій свідомості професора. Вчений чоловік скаже, наприклад: «Тубільці країни Мамбоджамбо вірять, що мертвий може їсти, і що йому треба їжі на подорож на той світ. Про це свідчить той факт, що вони кладуть мертвому їжу, і родина, що не виконає цієї церемонії, стає об'єктом гніву жерців і племені». Для кого завгодно, що знає людство, така балачка — перекручення. Це наче якби хто казав: «Англійці в двадцятому столітті вірили, що мертвий може відчувати запах. Про це свідчить той факт, що вони завжди залишали для мертвих лілеї, фіялки й інші квіти. З недбалістю в таких діях були пов'язані певні релігійні й племенні страхи, бо маємо відомості про те, що певні старі дами були дуже стурбовані, коли їхні вінки не прибули вчасно». Звичайно, можливо, що дикуни кладуть мертвому їжу тому, що думають, що він може їсти, або зброю тому, що думають, що він може воювати. Але я особисто не вірю, що вони думають щось подібне. Я думаю, що вони кладуть їжу чи зброю мертвим

з тої самої підстави, з якої в нас кладуть квіти; тому що це надзвичайно природна й очевидна річ. Звичайно, ми не розуміємо емоції, яка примушує нас думати, що це — очевидна й природна річ; але це тому, що вона по суті ірраціональна, як усі важливі емоції людського існування. Ми не розуміємо дикуна тому, що дикун не розуміє себе. І дикун не розуміє себе тому, що й ми не розуміємо себе.

Коли якась річ увійшла в людську свідомість, вона стала річчю безнадійно таємничою й безконечною. Навіть так звані наші матеріальні бажання — це духовні бажання, тому що вони людські. І спроби зробити науку історії, фолкльору, соціології, — не тільки безнадійні, а й дурні. В економічній історії не можна бути певним щодо того, чи чиєсь бажання грошей було чистим бажанням грошей, так само як в історії святих не можна бути певним, чи чиєсь бажання Бога було чистим бажанням Бога. Люди можуть конструювати науку з небагатьма інструментами, або з дуже простими інструментами, але ніхто на світі не може зробити науки з непевними інструментами.

Як одне з величезних безглуздь фолкльору, візьмім справу мандрування легенд, і вдавану спільність їхнього джерела. Наукові мітологісти вирізали оповідання за оповіданням з його місця в історії й приколювали його біч-о-біч з подібними на нього оповіданнями в своєму музеї байок. Ця процедура працює, вона зачаровує, й уся вона спирається на одній з найочевидніших облуд на світі. Коли якесь оповідання розповідали всюди в один чи другий час, це не тільки не доводить, що воно ніколи не відбулося в дійсності; це навіть не робить ймовірним того, що воно не відбулося. Коли багато рибалок брехливо обстоювало, що вони впіймали двометрову щуку — це зовсім не впливає на питання, чи хто коли справді впіймав її.

Є два види оповідань, про які вчені кажуть, що вони не можуть бути вірними тому, що всі розповідають їх. Перший вид складається з оповідань, які розказують усюди тому, що вони трохи дивні або трохи хитрі; ніщо на світі не заважає тому, щоб вони дійсно сталися комусь як пригода; так само, як ніщо на світі не заважає, щоб вони прийшли комусь на думку як ідеї. Але неймовірно, щоб вони сталися багатьом людям. Друга група «мітів» складається з оповідань, які розповідають усюди просто тому, що вони тріпляються всюди. З першої групи ми можемо взяти, напр., таке оповідання як про Вільгельма Телля, яке звичайно зараховують до легенд тільки через те, що його можна знайти в оповіданнях інших народів. Як очевидно, його розповідали всюди тому, що це — чи воно правдиве чи ні — так зване добре оповідання; воно дивне, захоплююче й має кризу. Але казати, що такий дивовижний випадок не міг статися ніколи в усій історії стріляння з лука, або не міг статися людині, про яку його розповідають — це чиста безсоромність. Ця ідея могла прийти на думку будь-якому винахідливому поетові, або так само будь-якому хвалькуватому стрільцеві; так само вона могла бути примхою тирана. Це могло статися спочатку в дійсності й потім у легендах, або, так само ймовірно — спочатку в легендах і потім у дійсності. Коли ніхто ніколи не зістрілив яблука з голови хлопця, то це може статися звавтра ранком, і це може зробити хтось такий, що ніколи не чув про Вільгельма Телля.

Цей тип оповідання можна цілком добре порівняти з звичайними анекдотами. Таку відповідь як *«Je ne vois pas la nécessité»* приписували Талейранові, Анрі Катр, невідомому судді й так далі. Але це не робить більш імовірним, що такої відповіді ніколи не було. Дуже ймовірно, що в дійсності так відповів хтось невідомий. Це могло статися кому завгодно з людей, яких я згадав. Але неймовірно, щоб це сталося їм усім. І тут перший вид так званих мітів відрізняється від другого. Бо є другий вид випадків, спільний в оповіданнях про п'ятьох-шістьох героїв, напр., Сігурда, Геркулеса, Рустема, Сіда й так далі. І цей міт особливий тим, що він міг статися одному з героїв, але можна уявити собі, що він стався їм усім. Така, напр., історія про великого чоловіка, силу якого захитала або розбила таємнична слабкість жінок. Історія Більгельма Телля, як я сказав, популярна тому, що вона особлива. Але інший вид історії — історія Самсона й Даділі, Артура й Гіневери — популярна, як очевидно, тому, що вона каже правду про людей. Коли загибель Самсона завдяки жінці й загибель Геркулеса завдяки жінці мають спільне легендарне походження, то ми можемо також пояснити як байку загибель Нельсона через жінку й загибель Парнела через жінку; і через кілька століть учені фолкльористи цілком відмовляться повірити, що Елізабет Баррет утекла з Робертом Браунінгом і доводитимуть своє твердження тим, що всі романи цієї доби були повні таких вигаданих утеч.

Може найпатетичніша з усіх ілюзій новітніх дослідників примітивних вірувань — це їхнє поняття про так званий антропоморфізм. Вони думають, що первісні люди приписували природні явища богам у вигляді людини для того, щоб пояснити ці явища, бо їхня свідомість у своїй понурій обмеженості не досягала далі їхнього власного блазенського існування. Грім називали голосом чоловіка, блискавку — очима чоловіка тому, що через це пояснення вони ставали раціональнішими й затишнішими. Щоб виликуватись від такої філософії, треба зробити прогулянку по дорозі вночі. Хто це зробить, побачить швидко, що люди малювали щось напівлюдське поза всіма речами не тому, що така думка була природна, а тому, що вона була надприродна; не тому, що вона робила речі більше зрозумілими, а тому, що вона робила їх у сто разів більше незрозумілими й таємничими. Людина, яка йде дорогою вночі, може бачити, що поки природа тримається свого шляху, вона зовсім не має влади над нами. Поки дерево — дерево, воно — потвора з стома руками, тисячею язиків і тільки одною ногою. Але поки воно — дерево, воно нас зовсім не лякає. Воно починає бути чимось чужим, чимось дивним тільки тоді, коли виглядає так, як ми самі. Коли дерево справді має вигляд чоловіка, наші коліна тремтять. І коли цілий всесвіт виглядає як людина, ми падаємо на лице.

ХІІ. ПОГАНСТВО Й МІСТЕР ДКІНСОН

З Новим Поганством (або неопоганством), яке пишню проповідував Свінберн і делікатно — Вальтер Патер, не треба особливо рахуватися; хіба як з річчю, що залишила за собою незрівняні вправи з англійської мови. Нове Поганство вже не нове, і воно ніколи не мало й найменшої подіб-

ності на поганство. Ідеї про старовинну культуру, які воно залишило в публічній свідомості, справді надзвичайні. Слово «поганин» увесь час виписують у фантастичній і легкій літературі у значенні людини без ніякої релігії, тоді як поганин звичайно був людиною приблизно з шістьма релігіями. Згідно з цим поняттям, погани весь час носили вінки з квітів і танцювали в невідповідальному стані; а в дійсності, коли погани щиро вірили в щось, то вони вірили в занадто нерухому гідність і в занадто нерухому відповідальність. Поган змальовують як понад усе п'яних і беззаконних, тоді як вони були понад усе поміркованими й достойними. Їм заздять і ними захоплюються як безсоромно-щасливими людьми, у той час як вони мали тільки один великий гріх: одчай.

Містер Дікінсон, найбільш стислий і задириливий з нових письменників на цю й на подібні теми — занадто солідний чоловік, щоб упасти в цю стару хибу щодо чистої анархічності поганства. Щоб знищити цей геленістичний ентузіазм, ідеал якого — чистий апетит і егоїзм, не треба знати багато філософії; треба тільки трохи знати грецьку мову. Містер Дікінсон знає чимало філософії, і чимало з грецької мови, і його хиба — коли він має хибу — це не грубий гедонізм. Але контраст між християнством і поганством щодо моральних ідеалів, який він висловлює дуже здібно в статті з назвою «Доки?» в «Independent Review» — містить у собі, як я думаю, одну хибу глибшого типу. Згідно з ним, ідеал поганства не був чистим шалом жадоби, свободи й примхи, а ідеалом повної й задоволеної людяності. Згідно з ним, ідеал християнства був ідеалом аскетизму. Коли я кажу, що вважаю цю ідею цілком хибною, історично й філософічно, я не маю на увазі якогось мого власного ідеального християнства чи навіть якогось первісного християнства, не зіпсованого подіями. Я не опираю своїх тверджень — як стільки новітніх християн-ідеалістів — на певних висловах Христа. Я беру історичне християнство з усіма його гріхами; я беру його так, як узяв би якобінство, або мормонізм, і кажу, що значення його дії не було в аскетизмі. Я кажу, що його відхилення від поганства не полягало в аскетизмі. Я кажу, що його відхилення від новочасного світу не полягало в аскетизмі. Я кажу, що головне натхнення Симеона Стовпника не полягало в аскетизмі. Я кажу, що головний поштовх християнства не можна назвати аскетизмом, навіть в аскетах.

Є один широкий факт щодо відношення між християнством і поганством, такий простий, що багато людей посміхнеться, коли почує його, але такий важливий, що всі модерністи забувають його. Перший факт щодо християнства і поганства той, що одне з'явилося після другого. Містер Дікінсон горорить про них так, неначе це паралельні ідеали — навіть так, неначе поганство новіше, й більше пасує до новочасної доби. Він каже, що поганський ідеал буде остаточним добром людини; але коли це так, ми мусимо принаймні запитати, чому це людина знайшла свій остаточний ідеал на землі, а потім кинула його геть. На цю надзвичайну загадку я й хочу спробувати відповісти.

Є тільки одна річ у новітньому світі, яка стояла колись віч-на-віч з поганством; є тільки одна річ, що знає щось про поганство; і ця річ — християнство. Цей факт — це слабе місце гедоністичного неопоганства, про яке я говорив. Все те, що залишається непідроблене з старовинних пісень чи старовинних танців Європи, все те, що чесно дійшло до нас із свята Феба чи Пана — це можна знайти в святах католицької церкви. Коли хто хоче взяти за кінець ланцюга, що справді йде аж до старовинних містерій, то нехай він краще візьметься за в'язку квітів на Великдень або за кільце ковбас на Різдво. Все інше в новітньому світі — християнського походження, навіть усе те, що здається найбільш проти-християнським. Французька революція — християнського походження. Газети — християнського походження. Анархісти — християнського походження. Фізика — християнського походження. Напад на християнство — християнського походження. Є одна річ, і тільки одна, що існує тепер, про яку можна в будь-якому розумінні сказати точно, що вона — поганського походження, і ця річ — християнство.

Справжня різниця між поганством і християнством досконало висловлюється різницею між поганськими — або природними — чеснотами, і трьома християнськими чеснотами, які римська церква зве чеснотами милості. Поганські, або раціональні чесноти — це такі як справедливість або поміркованість, і християнство запозичило їх. Три містичні чесноти, які християнство не запозичило, а винайшло — це віра, надія і любов. І можна було б розливати багато легкого й дурного красномовства над цими трьома словами, але я хочу обмежитись двома очевидними фактами щодо них. Перший очевидний факт (що виразно суперечить ілюзії «танцюючого поганина») — той, що поганські чесноти, такі як справедливість і поміркованість — це сумні чесноти, а містичні чесноти — віра, надія й любов — це веселі й буйні чесноти. І другий очевидний факт, — навіть ще очевидніший — той, що поганські чесноти — раціональні чесноти, а віра, надія й любов за своєю суттю цілковито нераціональні.

Поскілки слово «нераціональний» можуть зрозуміти неправильно, можна висловити це точніше тим, що кожна з цих християнських або містичних чеснот має в своїй суті певний парадокс, а типові поганські чи раціоналістичні чесноти не мають його. Справедливість полягає в тому, щоб знайти певну річ, яка належить повній людині й дати її цій людині. Поміркованість полягає в тому, щоб знайти відповідну межу для певного нахилу й триматися її. Але любов означає прощення того, що непростиме, бо інакше це взагалі не чеснота. Надія означає — сподіватись, коли все безнадійне, бо інакше вона зовсім не чеснота. І віра означає віру в неймовірне, бо інакше вона зовсім не чеснота.

Надія — це здатність бути радісним в обставинах, про які ми знаємо, що вони безнадійні. Правда, що є стан надії за світлих перспектив і вранці; але це не чеснота надії. Правда, що є річ, яку називають любов'ю, що означає милосердя до бідних, які заслуговують його; але милосердя до бідних, що заслуговують його — це зовсім не милосердя, а справедливість. Милосердя вимагають ті, що не заслуговують, і ідеал або не існує взагалі, або існує тільки щодо них. Для практичної мети нам треба людини, що надіється в безнадійну мить. Саме в ту мить, коли надія перестає бути раціональною, вона починає бути корисною.

І старий поганський світ ішов цілком прямо, доки не відкрив, що йти прямо — це велетенська помилка. Він був благородно й прекрасно раціональним, і в своїй агонії відкрив тривалу й вартісну істину, спадок для всіх віків: що раціональності не досить. Поганська доба була золотою добою, в тому розумінні, що її не можна повернути. І її не можна повернути тому, що, хоч ми без сумніву веселіші за поган, і маємо багато більше рації ніж погани, ніхто з нас не може — навіть з найбільшим напруженням енергії — бути таким чутливим як погани. Цієї наївності розуму не може повернути ніхто після християнства; з тої підстави що після християнства всі знають, що ця наївність облудна. Візьму один приклад — перший, що приходить мені на думку — цієї неможливої простоти поганського погляду. Велику данину для християнства в новітньому світі становить »Одіссей« Теннісона. Поет утлумачує в історію Одіссея непоправне прагнення мандрувати. Але справжній Одіссей зовсім не хоче мандрувати. Він хоче доїхати додому. Він виявляє свій героїзм у спротиві невдачам, що затримують його; але це все. Немає любові до пригод задля них самих; ця любов — християнський продукт. Усе в стародавньому світі повинно було здаватися простим і очевидним. Добра людина була доброю; погана була поганою. Тому в ньому не мали милосердя; бо милосердя — це пошана до складності душі. Тому вони не мали мистецтва фантазії — роману; бо роман — це твір містичної ідеї. Для них приємний краєвид був приємним, і неприємний неприємним. Тому вони не мали ідеї романтизму; бо романтизм полягає в тому, щоб вважати якусь річ приємнішою через те, що вона небезпечна; це — християнська ідея. Одним словом, ми не можемо реконструювати гарного й дивовижного поганського світу.

Сподіваюся, що моя загальна думка щодо трьох чеснот, про які я говорив, вже достатньо ясна. Вони всі парадоксальні, всі практичні, і всі парадоксальні тому, що практичні. Саме натиск останньої необхідності, і страшне знання того, які речі в дійсності привели людей до того, щоб поставити ці загадки і вмирати за них. Яка б не була суперечність, факт у тому, що єдиний вид надії, яка чимось корисна в час бою — це та надія, що заперечує арифметику. Яка б не була суперечність, факт у тому, що єдина любов, якої треба слабому духові — це та любов, що прощає багрянні гріхи. Чого б не означала віра, вона завжди означає певність у тому, чого ми не можемо довести. Так, наприклад, ми віримо в існування інших людей.

Але є ще одна християнська чеснота, далеко очевидніше й історичніше пов'язана з християнством, яка ілюструє зв'язок між парадоксом і практичною необхідністю. Цієї чесноти не можна поставити під сумнів як історичного символу; і містер Дікінсон не поставить її під сумнів. Вона була закидом сотень опонентів християнства. Вона, за суттю, становить базу всієї різниці між християнством і поганством з погляду містера Дікінсона. Я маю на увазі, звичайно, смиренність. Без сумніву, я визнаю, що чимало фальшивої східної смиренності (тобто суворо аскетичної смиренності) змішалося з головною течією європейського християнства. Ми не повинні забувати, що коли говоримо про христия-

янство, ми говоримо про цілий континент приблизно на протязі тисячі років. Але щодо цієї чесноти я буду обстоювати загальне твердження, поставлене раніше. Культура відкрила християнську смиренність з тої самої наполегливої підстави, з якої вона відкрила віру й любов — тобто тому, що культура мусіла або відкрити її або загинути.

Велике психологічне відкриття, що перетворило поганство в християнство, можна висловити з деякою точністю одним реченням. Поганин брався, з дивовижним глуздом, насолоджуватися собою самим; на кінці своєї культури він відкрив, що не можна насолоджуватися собою і водночас чимось іншим. Містер Дікінсон вказав на абсурдну поверховість тих, що уявляють собі, що поганин насолоджувався собою тільки в матеріальному розумінні. Звичайно він не насолоджувався собою навіть інтелектуально: він насолоджувався собою морально і духовно, але саме собою; це здавалося дуже природною річчю. І психологічне відкриття полягає просто в тому, що в той час як люди припускали найбільшу можливу приємність у поширенні нашого «я» до безмежності — в дійсності найбільша можлива приємність полягає у зведенні нашого «я» до нуля.

Смиренність — це річ, яка завжди відновлює землю й зірки; завдяки їй старовинне небо свіже й сильне для нас. Прокляття, що сталося перед історією, поклато на нас нахил стомлюватися дивними речами. Коли б ми побачили сонце перший раз, воно було б нам найгарнішим і найстрашнішим метеором. Тепер — коли ми бачимо його сотий раз — ми звемо його бридкою й блюзнірською фразою «світлом будня». Ми схильні збільшувати свої претенсії. Ми схильні вимагати шість сонць, вимагати синього сонця, вимагати зеленого сонця. Смиренність увесь час повертає нас до первісної темряви. Там усе світло блискавичне: вражає й раптове. Доки ми не зрозуміємо цієї першої темряви, в якій ми не маємо ні зору, ні чекання, ми не можемо дати міцної й дитячої хвали блисків речей. Людина, що зводить себе до нічого, створює всесвіт. Для смиренного, і тільки для нього, сонце — справді сонце, і море — справді море. Коли він дивиться на лиця на вулиці, він не тільки усвідомлює, що люди живі; він усвідомлює з драматичною приємністю, що вони не мертві.

Так само ясно, що смиренність завжди необхідна як умова зусилля й перевірки самого себе. Одна з смертельних облуд шовіністичної політики та, що нація сильніша, коли звежає інші нації. В дійсності найсильніші нації ті, що почали — як Прусія або Японія — з дуже незначного початку, але не були занадто горді й навчилися всього від чужоземців. Майже всі очевидні й прямі перемоги були перемогами запозичення. Це, звичайно, тільки дуже дрібний і другорядний продукт смиренності, але це продукт смиренності, й тому він вдалий. Прусія не мала християнської смиренності в своїй внутрішній організації; через те її внутрішня організація була жалюгідна. Але вона мала досить смиренності, щоб наслідувати по-рабськи Францію (навіть до поезії Фрідріха II); і те, що вона наслідувала, вона мала честь завоювати. Справа японців навіть ще очевидніша; їх єдина християнська прикмета

та, що вони понизились для того, щоб підвищитись. На цей аспект смиренності достатньо вказували ідеалістичні письменники.

Але може варто вказати цікаву відмінність щодо смиренності між новітнім поняттям сильної людини і справжніми відомостями про сильних людей. Карляйл робив закиди проти приказки, що ніхто не герой для свого слуги. Але в дійсності і ця приказка і Карляйлів закид проти неї ігнорують найважливішу річ. Остаточна психологічна істина не та, що ніхто не герой для свого слуги. Остаточна психологічна істина — основа християнства — та, що ніхто не герой сам для себе. Кромвел, згідно з Карляйлом, був сильною людиною. Згідно з Кромвелем, він був слабою.

Слаба точка всього Карляйлового аргументу на користь аристократії лежить у його найвідомішому вислові. Карляйл сказав, що люди в більшості дурні. Християнство, з більшим реалізмом, каже, що вони всі дурні. Це вчення часом називають вченням про первісний гріх. Його можна також назвати вченням про рівність людей. Але основне в ньому просто те, що коли якісь первісні й далекосяжні моральні небезпеки загрожують якійсь людині, то вони загрожують усім людям. Усі люди можуть бути злочинцями; всі люди можуть бути героями. І ця доктрина цілком ліквідує Карляйлову (чи чиюсь іншу) патетичну віру в «мудру меншість». Мудрої меншості немає. Кожна аристократія, що будь-коли існувала, поводитися в усіх основних справах точно так само, як мала юрба. Всяка олігархія — це тільки натовп людей на вулиці — тобто, вона дуже весела, але не безпомилкова. І ніякі олігархії в світовій історії не зазнали такого банкрутства в практичних справах, як саме горді олігархії — олігархія Польщі, олігархія Венеції. І армії, що найшвидше розбивали своїх ворогів на шматки — це були релігійні армії, наприклад, мусулманські або пуританські; і релігійну армію можна означити як таку, де кожного чоловіка навчають не підвищуватись, а понижуватись. Багато новочасних англіців балакають про себе, як про міцних нащадків своїх предків — пуритан. У дійсності, вони втекли б бігом від корови. Коли б запитати одного з їх предків-пуритан, коли б запитати, напр., Бан'яна, чи він міцний, він відповів би, з сльозами, що він слабкий як вода. І через те він витримував би тортури. Ця чеснота смиренності, достатньо практична, щоб виграти битви, завжди буде досить парадоксальною, щоб збентежити дріб'язкових людей. Вона в цьому така сама, як милосердя. Коли є якийсь вид гріха, на який милосердя повинно поширюватися, то це — гріх, якого не можна виправдати. І так само, коли є якийсь вид гордості, що цілком гідний засудження, то це гордість людини, яка має з чого бути гордою. Гордість, яка — відносно — не нівечить характеру, це гордість з речей, які не містять у собі заслуги особи. Так людині відносно мало шкодить гордість з її давніх предків. Її шкодить більше гордість з того, що вона заробила гроші, бо на цю гордість вона має трохи більше підстави. Ще більше її шкодить гордість з того, що вище за гроші — з свого розуму. І найбільше її шкодить, коли вона цінить себе за найціннішу річ на землі — добрість. Чоловік, що гордий з своєї добрості — це фарисей, якого не зносив сам Христос.

Мій закид проти містера Дікінсона й тих, що обстоюють поганський ідеал — такий. Я обвинувачую їх у тому, що вони ігнорують означені відкриття з моралі; такі означені, як відкриття кровообігу, хоч не такі матеріальні. Ми не можемо повернутися до ідеалу розуму й здоров'я, бо людство відкрило, що розум не веде до здоров'я. Ми не можемо повернутися до ідеалу гордості й приємності, бо людство відкрило, що гордість не веде до приємності. Не знаю, чому новітні письменники пов'язують ідею прогресу з ідеєю незалежного думання. Прогрес, як очевидно — протилежність до незалежного думання. Бо за цілком незалежного або індивідуального думання кожний чоловік починає спочатку й доходить, за всією ймовірністю, тільки туди, куди дійшов його батько перед ним. Але коли справді є щось прогресивне, воно мусить означати, понад усе, старання вивчення всього минулого. Я обвинувачую містера Дікінсона і його школу в реакції. Коли ми оживимо поганський ідеал простого й раціонального самозавершення й будемо йти за ним, ми зайдемо туди, куди зайшло поганство. Не маю на увазі, що ми дійдемо до руїни. Маю на увазі, що ми дійдемо до християнства.

(Закінчення в наступ. числі)

Богдан КУРИЛАС

Притча про Сівача

Крізь бурю й заметіль, почерез дні погожі
Зерно Сівач кида в земляну глибіню.
Добро ясне й краса пшениці хоче й рожі
На ниві людських душ, народів, поколінь.

Душа моя, на жаль, не цілина,
Жовтіє, де пилок грядучого врожаю;
Учителю, це факт, мою безплідність знаю,
І зграї птахів в душі Твої клюють зерна.

Скільки величних ласк і посівів пахучих
Поглинув битий шлях, проковтнув на офіру,
Скільки розчавив рож, мій Господи могутній!

Та не впадати, Сівачу мій, в зневіру,
Хоч краплю, Спасе, дай з Хреста святої крові
І битий шлях пройме чудна весна обнови!

М. ВЕРЕС

Музі

Спаде листок... Завирить і нема,
Вітри підхоплять на лету у вузол,
Ти ж ніччю знов зітхаєш крадькома,
Моя тужлива, невгамовна Музо...

Мені також, повір, не веселіш,
Бо вже за містом скам'яніли стерні
І, де жита всміхалися раніш,
Колоча втома залипилась тернів.

Женім печаль. Ще день один, ще два,
Ще тиждень може і коштовні тоги
Вберуть лани і пуца лісова
І темні межі в полі край дороги.

І як той день на липах засія,
Убраних пишно в срібні діядеми,
Підем удвох між ними — ти і я,
До горизонтів соняшних підемо.

Навскіс вітрам і взметам сніжних бур
В крижанім царстві жадібно шукати
Гарячих рим. Хай пристрастю безур
Зринають серця трепітні карати.

1956

М. ВЕРЕС

С а д

В саду моїм печаль і пирії,
І пустки сум завис над живоплотом,
Нема кому заповнити її,
Нема кому прокляті прополоти.

І от ростуть. Густішають щорік,
Міцним у ґрунт вгрізаються корінням,
Он навіть боз галуззями поник,
Неначе спить в якимсь одеревінні.

Я тямлю все інакшим, не таким,
Оці стежки ці стигнучі малини,
Своє вікно і квіти попід ним,
І дорогу силвету материну,

І лаву ту в тінистому куті,
Де рож кущі, акацій і яминів,
Де любо так було на самоті
Вслухатись нам у співи солов'їні...

Чому ж тепер ти, саде, занімів,
Чому в журбі колись весела хата,
Невже ж це сон поліських вечорів,
Невже не мав я матері, ні брата,

Ані тебе, русявочко моя, —
Зорі небес юнацького світання,
Невже вона вже більш не засія,
Як в давні дні, любов'ю і дерзаннями!

О, скільки літ, найкращих, люба літ
Упало тут в чужу, бездонну яму,
А рідний сад і далі тратить квіт
І зароста густими пиріями.

Хіба ж весні не буде вороття?..
Прийде пора, зберуться і прополкуть
Мільйони рук з коріннями сміття
В моім саду, в городі і на полі.

І я прийду, щоб чинно допомогти
Полівникам натрудженим у праці,
Щоб сад зацвів, звеличився, щоб ти
Раділа в нім обною акацій.

1960

Андрій ЛЕГІТ

Я ЗА МОЛОДІСТЬ ДЯКУЮ

Я за молодість Богові дякую,
Хоч не раз мене терла в ній терниця,
Не журюся по ній, не оплакую:
Що минуло, ніколи не вернеться,
Що згоріло, удруте не займеться,
Та мій шлях в повнолітті проясниться,
Щоб я твердо стояв, не кульгаючи,
Під девізом: ця дійсність є зрадниця,
Що згорають всесильні й всезнаючі...
Що лиш слово Христа незгораюче.

Лариса МУРОВИЧ

Схрещені мечі

У моїм серці два мечі
Схрестилися в палкім двобою,
Як два завзятущі бійці —
Один внизу, другий горою.
Троюдний перший, як той м'яч,
Все підбивається щосили,
Та другий, як грізний силач,
Напнув на кораблі вітрила.
І знов назміну шкереберть
В сназі незгаслій і відчайній,
Здушить готові навіть смерть,
Як зійдуться дві сили скрайні.
Як мого серця два струми,
Блакитний і червоний —
Як жалю й радості доми,
Минуле — у майбутнім тоне.
Назад буде для тих усіх,
Що віра їх в ділах живуща;
Схрестилися мої мечі —
Я йду на бій у дику пуцу!

Р. ВОЛОДИМИР

Мертві друзі

Питаєте, чому не маю друга?
Я не одного мав, а багатьох,
Де всі вони тепер, те знає Бог,
Мені ж відома доля лиш кількох:
Одного знищила в тюрмі недуга,
В бою знайшов той смерть, що серця слухав,
В полоні ж мало їх віддало духа?
Чому нових я друзів ще не знаю?
Бо пам'ять по старих же бережу,
В душі на їхню тиху мову жду,
За їхнім дальнім поглядом біжу,
Про їх видіння й розповідь я маю
Сурмити всім, що з горя та відчаю,
Чи з ледарства, згубили шлях до краю.

Михайло ПАВЛЮК

КРИЗОВІ ПРОЦЕСИ В ГОСПОДАРСТВІ СРСР

У травневому числі «Визвольного Шляху», в статті «Економічні кризи» ми прийшли до висновку, що еволюційні процеси в капіталістичному господарстві вже спричинились до послаблення криз. Еволюційні зміни грошової системи і соціальні процеси у вільному світі значно зміцнили середню верству, себто, верству дрібних власників, що передбачав 120 років тому соціолог Огюст Конт. У цій статті подамо коротку аналізу кризових процесів у пляновому господарстві СРСР.

Та поки перейдемо до розгляду кризових процесів у пляновому господарстві СРСР та цілому комуністичного блоку, зазначимо, що ідеї плянового господарства стали найбільш популярні після останньої війни. Всі соціалістичні партії вільного світу мали у своїх програмах і завзято захищали принципи націоналізації і державного планування, принаймні в головних галузях виробництва. Але тепер соціалістичні партії Швеції, Данії, Норвегії, Західної Німеччини й Англії остаточно відмовились від принципу державного планування і націоналізації. Щоправда, в Англії ще точиться завзята боротьба всередині соціалістичної партії щодо питання націоналізації, а соціалістичний принцип державного планування навіть не дискутується, бо його рішуче заперечують профспілки.

Так соціалістичні партії індустріальних держав вільного світу вже відкинули основні принципи марксизму — націоналізацію і державне планування. Цікаво згадати, що на конференції німецької соціалістичної партії син Карла Кавтського, що був доповідачем, захищав пропозицію відмовитись від принципу націоналізації і державного планування. А знаємо, що його батько, Карл Кавтський, був відомим марксистом і в колах соціал-демократів займав місце одного з найвизначніших теоретиків марксизму після Карла Маркса і Енгельса.

Ця ревізія марксизму сталася наслідком значного зміцнення економічного значення верстви дрібних власників та поширення ідей народного капіталізму. Саме тепер перед усіма соціалістичними партіями стоїть пекуча проблема — потреба радикальної зміни їх соціальної ідеології. Вони бачать, що орієнтуватися треба не на пролетаріят, а на середню верству, себто, верству дрібних власників, бо в багатьох індустріальних країнах уже майже нема пролетаріату. Правда, цей процес переходу соціалістів на іншу соціальну платформу не всюди відбувається спокійно; в соціалістичних партіях деяких країн точиться завзята внутрішня боротьба. Чим гостріша ця боротьба, тим більше виникає можливість розколу соціалістичних партій, що може привести до ще більшого послаблення впливу марксизму в індустріальних країнах вільного світу. Така загроза розколу соціалістичної партії дуже помітна в Англії, а її початки можна спостерігати і в Західній Німеччині.

Коли основною причиною відходу соціалістів вільного світу від ортодоксального марксизму слід уважати зміцнення верстви дрібних власників, яка складається також з робітників, то другою причиною є те, що соціалісти Заходу самі бачать, які наслідки дало плянове господарство в самому СРСР і, особливо, в Східній Німеччині та в інших сателітних країнах. Мільйони втікачів із Східної Німеччини, а також Західній Берлін, що служить як зручний відкритий обсерваційний пункт, примусили соціалістів застановитися та взяти до уваги наслідки плянового соціалістичного господарства і негативне ставлення до нього робітників.

Хоч тепер у передових державах вільного світу соціалістичні кола вже відкидають плянове державне господарство, проте в деяких малорозвинутих країнах вільного світу ідея і система державного плянування має багато прихильників навіть в урядових колах. Щоправда, на практиці це плянування обмежується проголошенням державних плянів розвитку господарства на 4-5 років. До таких держав належать насамперед Індія, Єгипет, Індонезія, Гана та Ірак. Але воно нічим не схоже на советське плянування, бо стосується лише до розвитку певних галузей виробництва, з визначенням відповідного часу, до державного фінансування і бюджету, до зовнішніх позичок і допомогових фондів від ООН. Як правило, в цих державах плянується лише побудова важкої індустрії, великих електривень і т. п., а це, зрозуміло, вимагає великих капіталовкладень, які не швидко можуть дати економічний ефект. Натомість розвиток легкої індустрії таким плянуванням затримується, наслідком чого залишається далі низький матеріальний рівень населення, без виглядів на його піднесення. Соціалісти, застосовуючи в деяких відсталих країнах методи плянування, фактично послаблюють роль вільного ринку. Ці експерименти соціалістів у деяких відсталих державах дорого коштують платників податків. Напр., будова Асуанської греблі на Нілі впродовж 8-10 років буде пожирати всі прибутки господарства Єгипту, а економічний ефект вона може дати щойно після її закінчення, і то невідомо, чи значний. Це саме можна сказати про посилену розбудову металургійних заводів в Індії. Перший завод уже став до ладу, але виявилось, що він не може дати повної продукції, бо бракує відповідного залізничного транспорту.

Кризові процеси в згаданих малорозвинутих державах, де уряди ведуть політику державного плянування, можуть мати подвійний характер. Поперше, депресія їхньої господарки може виникати з пов'язання з кон'юнктурою вільного ринку західних індустріальних потуг, а подруге, їхня господарка може терпіти хронічну депресію як наслідок неефективного вкладу своїх дуже мізерних капіталів.

В СРСР державне плянування вже існує 31 рік. Але це плянування не охоплює всіх господарських процесів і потреб, як це можна було спостерігати в гітлерівській Німеччині під час останньої війни. Москва державним плянуванням охоплює всі галузі виробництва, але завжди уникає плянної системи споживання населенням харчів і забезпечення його предметами широкого вжитку картковими пайками. Вона плянує тільки загальні фонди цих предметів, постачаючи ними найперше саму Московщину і деякі виробничі центри. Крім цього в СРСР, як відомо,

завжди діяв базарний торг, на якому ціни узалежені від попиту на окремий товар. Суми обігів по вільних цінах важко устійнити, бо багато таких операцій проходить навіть не на базарах. У кожному разі ці непляновані торговельні обіги не становлять значного відсотка в усіх торговельних обігах. Але лишається незаперечний факт, що за 30 років Москва не спроможна була завести повне плянування, згідно з доктриною Маркса. Друге відхилення від теорії плянування є в тому, що Москва, як відомо, вимагає перевиконання плянів. А це свідчить про те, що советські пляни зовсім недосконалі, бо перевиконання плянів повинно порушувати прийнятий державний плян і утворювати перепродукцію. Так виглядає коротка характеристика московської системи плянування.

Сама проблема кризових процесів у московсько-советській економіці належить до основних і дуже важливих проблем сучасної теоретичної економічної науки. Але вивчення кризових процесів в економіці ССРСР натрапляє на низку штучних перешкод, що їх систематично утворює Москва, замовчуючи чи фальшуючи не тільки статистику, а й окремі факти, які могли б кинути світло на характер кризових процесів.

Москва твердить, що її система плянового господарства ніби не має криз, усуває й безробіття, і дає більший зріст гуртової продукції, ніж США й Західна Європа. Зрозуміло, що поскільки господарство ССРСР в основному є плянове, а не кероване вільним ринком, то там криз такого характеру, як це трапляється в системі вільного ринку, не може бути. Але це зовсім не свідчить про те, що плянова система не має кризових процесів. Вони можуть бути виявлені в іншому характері, ніж у кризах капіталістичної системи. Напр., не можна сподіватися біржової чи кредитової паніки в ССРСР, бо там нема ні біржі, ні вільного кредиту. Населення ССРСР не посідає жодних своїх капіталів в промислі чи торгівлі. Тому характер кризових процесів в господарстві ССРСР мусить бути інший, ніж у господарстві вільного ринку.

Основною причиною всіх фальшувань московських показників плянів та економічних даних є саме намагання приховати фальшуванням кризові явища. Проте 31 рік практики московського плянового господарства дав стільки незаперечних фактів із фактичного перебігу господарських процесів в ССРСР, що їх вже не можуть приховати жодні фальшування.

Треба пам'ятати, що господарський процес завжди проходить в умовах переборювання різних господарських недоліків. Але депресії і кризи можуть викликати тільки органічні хиби господарської системи. Так як усі дослідники періодичних криз капіталістичного господарства зосереджували свою увагу виключно на діях вільного ринку, як єдиного регулятора капіталістичного господарства, так мусимо зосереджувати свою увагу при аналізі кризових процесів в ССРСР на пляновій системі советського господарства, бо саме вона є вирішальним чинником економічного життя в ССРСР. Мусимо відкинути шахрайську методу, що її вживають московські комуністи, а часом і марксистичні взагалі, для обґрунтування відсутності кризових явищ в економіці ССРСР, бо, мовляв, в ССРСР нема ні кредитової, ні біржової паніки.

Устійнення кризових процесів в московсько-советському пляновому господарстві треба починати від устійнення органічних хиб такої системи

господарства, бо тільки тоді можна ясно окреслювати самі кризові процеси в господарстві ССРСР, їх характер і розмір утрат для господарства і населення, що вони їх приносять. До основних органічних хиб всякого планового господарства, в тому і московсько-советського, треба в першу чергу зарахувати такі:

1) Коли планове господарство ще не було випробуване на практиці, всім марксистам і соціялістам здавалось, що якась колегія з наймудріших економістів буде спроможна виготовлювати правильні, своєчасні і всеохоплюючі плани ведення господарства. З досліду господарки в ССРСР виявилось, що й «наймудріші» колегії економістів планового господарства роблять значно грубіші помилки, ніж у системі регулювання господарства вільним ринком. З тих грубих помилок, що їх бачимо в ССРСР, беремо лише ті, що випливають безпосередньо з військового характеру советської економіки. До таких фатальних помилок слід віднести заорання цілих земель, насаджування захистних лісових смуг на ґрунтах, на яких дерева не можуть вирости до повної зрілості, гинуть масово, бо підґрунття солончакове. Безліч експериментів протягом десятків літ на тисячах гектарів землі з вирощуванням культур на невідповідному ґрунті чи в невідповідних кліматичних умовах (кукурудза в центральній Московщині й Білорусії, бавовна і коксит в Україні) не можуть дати успіху. Крім того, як слід було й чекати, висота врожайності рідко коли покривається з планами, здійснення яких узалежене від кожнорічних кліматичних умовин, а сільське господарство мусить постачати багато видів сирівців для реалізації планів промисловості.

В промисловості до грубих хиб планування слід віднести гігантоманію в проєктуванні заводів, бо для кожного профілю виробництва завжди є певний максимум його розміру. Як правило, найбільш економічно вигідні є заводи середніх розмірів. Тепер навіть Москва визнає, що побудова електривень на більшості річок ССРСР була невдала, бо кожна з тих електривень дає ледве 50% енергії від запланованої її потужності. Крім того дуже великі помилки виявились у розрахунках запасу руди, особливо залізної (Череповець, Урал, Комсомольське на Амурі).

2) Планове господарство з плануванням цін у суто виробничих процесах не може бути облікованим, бо — як довів Туган-Барановський, а підтвердили це й спроби в ССРСР — настирливо пропагований марксистами облік виробництва в людиногодинах праці виявився абсолютно не ефектним. Крім цього, спроба Москви провадити облік у грошах показала, що гроші в плановому господарстві для суб'єкта планування (держави) не виконують своєї оцінної функції. Тому планове московсько-советське господарство в суто виробничих процесах є більш сліпе, ніж господарство капіталістичне. З тих причин Москва не має правильної калькуляції, балансу і бюджету. В наслідок цього і Держплан, і планові відділи в цілому ССРСР, не спроможні вести все господарство ССРСР та його окремі заводи з повною економічною доцільністю, тоді коли в капіталістичній системі господарства вільний ринок відразу реагує на всі прорахунки.

3) Дослід господарки в ССРСР показав, що планове господарство можна вести тільки з допомогою колосального апарату державних службовців,

яких в ССРСР є біля 12-14 мільйонів і їх утримання вимагає від господарства дуже великих коштів. Непролазний бюрократизм, як наслідок скрайньої централізації, без якої планування взагалі неможливе, вже 30 років є також поважною органічною хобою московсько-советського господарства.

4) Коли так виглядають основні органічні хоби московсько-советського плянового господарства в ділянці організаційно-економічній, то ще гірші наслідки бачимо в ділянці соціальних і правних відносин у суспільстві. Як бачимо з досвіду в ССРСР, всі мрії марксистів подолати дрібноміщанську стихію мас робітників, а тим більше селян, виявилися абсолютно нездійсненими. Вже 30 років Москва всіма способами поборює дрібнімищанські прагнення робітників і селян, але успіху не має. Маси робітників і селян чинять пасивний, прихований, але впертий і непереборний економічний спротив. Особливо це стосується до українського робітництва і селянства.

5) Плянове господарство, що має в собі вищезгадані органічні хоби, може існувати лише завдяки диктаторській владі та запровадженій нею кріпацькій системі, як це бачимо в ССРСР. Тому залізна заслони і терор потрібні Москві перш за все для придушування політичного, національного й економічного спротиву поневолених нею народів, а також і для приховання кризових процесів у господарстві ССРСР.

Так в основному виглядають органічні хоби соціалістичного плянового господарства в Московській імперії.

Всі вони такої ваги, що повинні викликати постійні кризові процеси, зокрема кризу недопродукції. Помилки в плануванні та органічні хоби в господарстві ССРСР таких розмірів, що їх наслідком мусить бути постійний голод населення на багато видів продукції. Про те, що в пляновому соціалістичному господарстві недопродукція матиме хронічний характер, ще раніше твердили критики планування господарства державою. В ССРСР усі ці передбачування повністю виправдалися. Тут за прикладами недопродукції не треба довго шукати. Ось хоч би постійна недостача харчів, наслідком чого в ССРСР уже тричі був голод із мільйонами людських жертв. А далі, постійна нестача багатьох предметів широкого вжитку, машин, транспортних засобів і т. п. Ця нестача була б значно меншою, якщо б розвиток советської індустрії не мав військового характеру, але й тоді кризові явища недопродукції все таки тяжіли б над московською плянковою економікою, бо органічні її хоби, про які ми згадували, діяли б у напрямку виникнення недопродукції.

Після запровадження в ССРСР колгоспів аж до наших днів є мільйони селян, які не повністю навантажені працею. Якщо б їм було дозволено підшукати собі працю в містах, то за яких двадцять років міста і виробничі центри ССРСР були б перепоповнені безробітними. Це безробіття було б ще більше, якби Москва не була винищила голодом, розстрілами й концтаборами пару десятків мільйонів працездатних людей. Отже, коли в капіталістичних державах кризи супроводжуються значним безробіттям, що триває 2-3 роки, то в ССРСР, як наслідок хронічності кризи, було б завжди з десяток мільйонів безробітних, як незаперечний доказ хронічного кризового стану московсько-советського господарства. Коли б

Москва під час війни з Німеччиною не була втратила біля 18 мільйонів переважно працездатного населення, то сьогодні вона напевно мусіла б приховувати біля 10 мільйонів безробітних.

Ми вже згадували, що Москва завжди посиляється на більш значний і пляновий приріст гуртової продукції. Але треба пам'ятати, що московські показники виконання плянів завжди перебільшені на яких 20 відсотків, а показники на Заході завжди зменшені. Про це ми докладно писали в іншій нашій статті¹. Тому відсотки зросту продукції в ССРСР не виглядають так імпозантно, як їх намагається насвітлювати Москва. Крім того, кожна країна, яка починає індустріалізуватись, у першому періоді має підвищені показники випуску гуртової продукції. Для ССРСР, як слушно зазначають західні економісти, цей період уже пройшов, і тепер навіть Москва починає планувати менші відсотки зросту продукції, а виконання плянів, звичайно, ще менше.

Як бачимо, наша метода виявлення кризових процесів у господарстві ССРСР дає незаперечні докази, що в ССРСР існують кризові явища хронічного характеру та великої економічної ваги. Але соціалісти мають зовсім інший підхід до цієї справи. Соціалісти всіх напрямків намагаються звести всі кризові явища в ССРСР до персональних якостей диктаторів, особливо Сталіна.

В першій частині нашої статті ми згадували, що були й такі теоретики криз капіталістичного господарства, які пояснювали кризи появою плям на сонці. Намагання соціалістів пояснити кризові процеси в плановому господарстві ССРСР появою на політичному обрії Московської імперії постаті Сталіна — дуже нагадують методу саме згаданих вище капіталістичних економістів. Треба підкреслити, що вплив Сталіна є продуктом соціалістичної плянкової господарки, а не навпаки.

Марксист Іван Майстренко так окреслив ролю Сталіна: »Сталін справді є першою і єдиною особою в історії, яка зуміла силою державної машини перемогти в цій країні цілий народ«².

Очевидно, до таких поглядів на соціологічні процеси в суспільстві не можна ставитись поважно. Такі »аргументи« соціалістів зовсім непереконливі. Найкращу відповідь дають соціалістам робітники і селяни Східної Німеччини, що сотками тисяч утікають із »соціалістичного раю« навіть після смерті Сталіна і намагань Хрущова й Ульбріхта підняти життєвий рівень у Східній Німеччині. Хронічна криза недопродукції стає одною з головних причин, чому робітники й селяни втікають геть із запланованого »комуністичного раю«.

¹ М. Павлюк: »Хиби советських показників виконання плянів«, »Виз. Шлях«, квітень, 1957, стор. 387-397.

² І. Майстренко: »Кризові процеси в советській економіці«, Мюнхен, Інст. для вивчення культури й історії ССРСР, 1955, стор. 75.

Інж. Д. ПАЛДІЙ

РЕОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ССРСР

Катастрофа соціалістичного господарства ССРСР була вже виявлена на вересневому пленумі ЦК КПРС 1953 року. Ухвалені тоді реформи сільського господарства не принесли бажаних наслідків. Щоправда, сприятливі кліматичні умовини в 1956-1958 роках дещо збільшили сільсько-господарський врожай та створили ілюзію «корінного зрушення і крутого піднесення» колгоспів і радгоспів. Почавши з 1953 р. аж до останнього часу Москва ввесь час різними заходами реорганізувала сільське господарство ССРСР: ліквідувала машино-тракторні станції (МТС), продавала колгоспам у борг сільсько-господарську техніку, висилала до сіл десятки тисяч партійних наглядців, пересувала з МТС до колгоспів механізаторів і трактористів, відбирала від селян присадибні ділянки, змушувала колгоспників продавати колгоспам власні корови, обмежувала заробіток у колгоспах, забороняла колгоспникам продавати на вільному ринку власну продукцію, запроваджувала «укрупнення» колгоспів, а деякі перетворювала на радгоспи, і т. п. Але успіхів у поліпшенні сільського господарства не добилося, і коли в 1959-1960 роках прийшли ще й несприятливі кліматичні умовини, ілюзії про «круте піднесення» остаточно розвіялися. Тому цьогорічний січневий пленум ЦК КПРС був примушений офіційно ствердити катастрофу сільського господарства в ССРСР, особливо в Україні.

Серед низки постанов січневого пленуму ЦК КПРС, є такі доручення компартії, як впровадження в сільське господарство «досягнень» московсько-більшовицької науки й техніки, досвіду «новаторів» і «передовиків», що названі Хрущовим «маяками», а також реорганізувати керівництво сільським господарством. Разом із тим Хрущов переводить і чистку, оскаржує і віддає до суду тих партійних керівників, які виявилися «нездібними» виконувати ухвали ЦК КПРС у галузі сільського господарства, або «обдурюють партію і державу» «окозамилюванням».

Цю операцію, щоб витягнути московське соціалістичне господарство з прірви, очолив сам Хрущов. Він їздив по цілій Московській імперії, виголошував пропагандивні промови, закликав колгоспників «відчувати комунізм шлунком», картав і потрожував, змушуючи колгоспи і радгоспи брати «нові зобов'язання» перед партією, щоб в 1961 р. перевиконати плани, збільшити виробництво зерна, м'яса, молока, яєць тощо.

Розправа з хрущовськими «козлами відпущення» відбувається повним темпом. Після січневого пленуму ЦК КПРС усунуто перших секретарів обкомів партії в Вілгородській, Тянь-Шанській, Кіровській, Омській, Смоленській, Брянській, Рязанській та інших областях РСФСР. В Україні усунуто перших секретарів обкомів партії в Чернігівській, Полтавській, Одеській і Кримській областях. Майже в усіх областях України усунуто або «пересунуто» секретарів райкомів партії, деяких голів колгоспів, а деяким «героям праці» відібрано ордени та депутатські мандати

до «Верховної Ради» ССРСР. Н. Кальченко усунуто з посади Голови «Ради міністрів УССР» і призначено міністром заготівель; на місце Кальченка призначено секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. А 19-го травня ц. р. усунуто М. Гречуху з президії ЦК партії в Україні.

Хрущовська чистка відбувається далі й буде, мабуть, продовжуватися до 22-го з'їзду компартії, що повинен відбутися 17-го жовтня ц. р. Але подібні чистки в сучасній Московській імперії відбуваються вже впродовж її сороклітнього існування і нас не дивують.

Зовсім інакше виглядають справи сучасних «зобов'язань і рекомендацій», що їх Москва накидає колгоспам і радгоспам. Цьогорічний січневий пленум ухвалив, що працівники колгоспів і радгоспів зобов'язані наслідувати приклад «передовиків» і «новаторів» сільського господарства. Журнал «Комуніст» (ч. 3, 1961) писав, що «досягнення передовиків мусять бути нормою для всіх». А журнал «Комуніст України» (ч. 5, 1961), коментує це питання так: «Найважливішим і наймогутнішим резервом для дальшого піднесення виробництва сільського господарства, а значить і успішного здійснення соціалістичних зобов'язань, є поширення дорогоцінного досвіду передовиків, новаторів — наших маяків, які вказують шлях до зразкового ведення господарства, до високої продуктивності». Цю фразу треба розуміти так, що натиск на українських колгоспників буде ще більше зміцнений, що визиск населення України доходить до крайніх меж жорстокої московсько-советської системи.

«Досягнення передовиків — норма для всіх» — це фактично нелюдська, рабська система визиску. Ні один «передовик» не добився «успіхів» за звичайних умов праці в колгоспах чи на підприємствах. Для кожного хрущовського «маяка» парторганізація і адміністрація створювали спеціальні, найліпші умовини праці, яких ніколи не мали і не мають звичайні колгоспники й робітники. «Маяків» створюється навмисне, щоб їх прикладом підганяти «відсталих». «Передовики» — це засіб Москви для збільшення визиску працюючих людей. Коли припустимо, що той або інший колгоспник, механізатор чи робітник справді запровадив якісь ліпші методи праці, то в умовах пануючої в ССРСР дійсності вони (методи праці) не можуть розповсюджуватися й на інші колгоспи чи підприємства. Кожному колгоспові чи підприємству плянові державні установи наперед визначають норми і приписи виробничого й фінансового плану. Крім того їх діяльність обмежується різними бюрократичними зарядженнями і законами Москви.

Загроза повного провалу хрущовської семирічки мала б тепер ліквідуватися підвищенням загальних норм виробництва до того рівня, що його штучно osiąгнули «передовики». Москва, за посередництвом своїх партійних установ, накидає колгоспам і підприємствам зобов'язання, що їх Хрущов ніби тільки «рекомендував» під час своєї поїздки по ССРСР.

В днях 17-19 травня ц. р. в Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який — як пише україномовна преса в Україні — «розглядав на своїх засіданнях хід виконання рішень січневих пленумів...» І знову прийшлося ствердити, що «темпи росту виробництва сільсько-господарської продукції в Полтавській і Сталінській областях залишилися низькими»; що «прийняті соціалістичні зобов'язання у виробництві зерна, молока та іншої сільсько-господарської продукції в багатьох колгоспах і радгоспах вико-

нуються незадовільно...» А далі: «Вивчення і запровадження передового досвіду в ланках не організовано як слід. У значній частині колгоспів і радгоспів погано використовується машино-тракторний парк. Затягується підготовка сільсько-господарської техніки до збирання врожаю. За чотири місяці цього року колгоспи і радгоспи обидвох областей (Полтавської і Сталінської) не виконали зобов'язання щодо виробництва м'яса. Плян заготівлі м'яса державі виконується тільки рогатою худобою малої живої ваги і низької вгодованості. Приріст поголів'я великої рогатої худоби, зокрема корів, за чотири місяці цього року не збільшився проти відповідного періоду 1960 року, а навіть зменшився. Має місце великий падіж худоби, особливо свиней» («Колгоспне село», ч. 100, 1961).

Очевидно згаданий пленум обговорював катастрофічний стан сільського господарства не тільки в Полтавській і Сталінській областях, а також і в інших областях України. Це підтверджує «Правда», яка пише: «В цих днях ЦК КПУ на своєму пленумі обговорив питання про те, як перетворюється в життя рішення січневого пленуму ЦК КПСР, що практично зробили в цьому році партійні організації областей республіки для збільшення виробництва зерна, м'яса, молока та інших продуктів... Були піддані критиці недоліки в керівництві сільським господарством, в організації соцзмагання, у виконанні взятих зобов'язань» («Правда», 24.5. 1961).

Отже бачимо, що не зважаючи на гострі постанови і вимоги Москви, впродовж чотирьох місяців ц. р. стан сільського господарства в Україні не покращав і хрущовська сільсько-господарська семирічка котиться далі в глибоку прірву. Зрештою, коли переглянемо т. зв. «совєтську пресу» за 40 років, то побачимо, що кожного року були заклики наслідувати різних «стахановців», була й критика «недоліків», які врешті, як сьогодні бачимо, перетворилися в катастрофічний стан сільського господарства. Підвищування загальних норм праці до рівня норм, штучно створених сучасними хрущовськими «маяками», різні соцзмагання і т. п. — збільшують жорстокий визиск колгоспників і робітників, але витягнути з прірви московське соціалістичне господарство не спроможні.

Крім пропагандивно-психологічного і фізичного терору, ЦК КПСР ухвалив також докорінну реорганізацію керівництва сільським господарством. І так ухвалено постанови: «Про реорганізацію міністерства сільського господарства ССРСР», «Про створення при Раді міністрів ССРСР об'єднання Союз-сільгосптехніка», «Про перебудову і поліпшення справи державних заготівель сільсько-господарської продукції».

Тепер московським соціалістичним господарством керують такі бюрократичні установи:

- 1) «Міністерство сільського господарства ССРСР» (реорганізоване). Його завдання — запроваджувати в сільсько-господарське виробництво досягнення науки і «передового досвіду» («передовиків-маяків»). В постанові згаданого пленуму зазначено, що «головним завданням Міністерства сільського господарства є запровадити ліпші досягнення науки, щоб передові методи праці стали нормами виробництва для мільйонів людей, щоб усі колгоспи і радгоспи працювали так, як працюють передовики сільського господарства». Це «Міністерство» буде диспонувати спеціаль-

ними сільськими господарствами, що працюють у ділянках поліпшення збору врожаю і плекання тваринництва, а також середніми й високими сільсько-господарськими школами. Школи ці будуть пересуватися з міст до сіл — в колгоспи й радгоспи. В кожному районі передовий колгосп або радгосп буде перетворений в «досвідно-показове» господарство, що має бути зразком для середніх і відсталих колгоспів. Іншими словами — це має бути хрущовський «маяк». На працю до таких «досвідно-показових» господарств спрямовують різних спеціалістів і науковців, працівників сільсько-господарських науково-дослідних інститутів і т. п.

2) «Держплан ССРСР», його республіканські, крайові, обласні та районні установи. Їх завданням є планувати виробництво сільсько-господарської продукції, аналізувати господарську і фінансову діяльність колгоспів і радгоспів, вимагати виконання накинених планів і контролювати перебіг сільсько-господарської праці. Разом з «Держпланом» має контролювати над колгоспами і радгоспами й «Центральне Статистичне Управління» з його установами на низах.

3) «Союзсільгосптехніка» — це Об'єднання Ради міністрів ССРСР продажу сільсько-господарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних середників, до якого належать і організація ремонту та використання машин в колгоспах і радгоспах. Ця нова московська бюрократична установа на правах міністерства, організує в «союзних республіках», краях, областях і районах свої власні організації. Покищо тяжко встановити практичну функцію цього творива, її покажуть щойно факти.

4) «Державний комітет заготівель сільсько-господарської продукції Ради міністрів ССРСР». Його створено замість зліквідованого міністерства хлібопродуктів. Він також має свої розгалуження й установи аж до колгоспів і радгоспів. Як повідомляє «Правда» (26.2. 1961), цей Комітет на низах диспонує спеціальними інспекторами (один на 3-7 колгоспів і радгоспів), якими керує районна державна інспекція, наділена диктаторськими правами над колгоспами і радгоспами. Потребу такого Комітету пленум ЦК КПСС аргументує так: «Існуюча система заготівель має серйозні недоліки..., бо вони здійснюються в колгоспах і радгоспах без належної державної контролю їх роботи». ЦК КПСС ухвалив «перейти на систему проведення державних заготівель зерна, м'яса, молока, технічних культур, ярини та інших сільсько-господарських продуктів і сировини порядком контракції — шляхом укладання договорів з колгоспами і радгоспами... Договори укладаються на час від 2 до 5 років, виходячи з планів державних заготівель та перспективних планів розвитку сільсько-господарського виробництва в колгоспах і радгоспах».

Добровільна контракція вживається на Заході і є капіталістичною системою, але Москва застосувала контракцію примусову. Таким чином колгоспи і радгоспи, уклавши з державою примусовий контракційний договір, будуть змушені виконати його за всяку ціну. За старої заготівельної системи деякі колгоспи мали ще невелику можливість викрутитися від виконання планів державної заготівлі або хоч зменшити їх. Тепер у договорах мають передбачатися: «зобов'язання колгоспів і радгоспів щодо продажу ними державі сільсько-господарських продуктів і сировини з зазначенням кількості, якості, речення і місця здачі про-

дукції». За невиконання договору передбачено матеріальну відповідальність обидвох сторін, але в постановках не зазначено, яку матеріальну відповідальність матиме держава перед колгоспом або радгоспом за невиконання своїх зобов'язань? Не згадується й про ціни, що їх держава платитиме за заготовлену продукцію. Контракційні договори не дають колгоспам і радгоспам права визначати ціну на власну продукцію, так як це є у вільному світі. Продукція заготовляється по державних примусових низьких цінах, які навіть не компенсують її собівартості, не кажучи вже про прибутки. За московської соціалістичної господарки під час укладання контрактів (договорів) ніяких рівноправних сторін нема, бо з одного боку виступає держава-диктатор, а з другого — підлеглий їй колгосп чи радгосп. З цього й виходить парадокс, що укладаючи договори з удержавним господарством — держава укладає їх сама з собою!

Систему контрактів Москва запровадила тільки для того, щоб забезпечити собі потрібну кількість сільсько-господарської продукції, яка опинилася в катастрофічному стані.

Очевидно, що ця нова система грабунку потребує збільшення партійних комісарів, що їх Москва називає «інспекторами». В кожному районі створюється інспекція заготівель, яку очолює головний державний інспектор, що має необмежені права. Ось що належить до цієї «інспекції»:

«Організація закупок і контролю виконання державних планів заготівель зерна, технічних культур, м'яса, молока, інших сільсько-господарських продуктів і сировини; виявлення резервів і максимальне використання виробничих можливостей у колгоспах і радгоспах; укладення з колгоспами і радгоспами договорів контрактів; контролю за роботою всіх приймальних пунктів і підприємств для забезпечення безперебійного приймання сільсько-господарської продукції; контролю за визначенням якості і ваги та забезпечення повного збереження продукції; обмеження або припинення видачі колгоспам грошових авансів, а радгоспам кредитів у разі порушення взятих зобов'язань за договорами контрактів, невиконання заходів для догляду за посівами, відгодівлі худоби, надою молока і т. ін.» («Рад. Україна», ч. 48, 1961, підкр. наше).

Отже головний державний інспектор та підлеглі йому інспектори мають право безпосередньо втручатися до справ колгоспів і радгоспів, а коли вони не виконують їх комісарських наказів, мають право застосувати всілякі «обмеження» і «припинення», аби тільки були виконані «державні зобов'язання». Очевидно такими «інспекторами» мусять бути люди найбільш довірені й випробувані партією, такі, що «здатні забезпечити поліпшення справи закупок сільсько-господарської продукції». А коли до цього додамо, що в сільське господарство має право втручатися кожна партійна і адміністративна державна установа, будемо мати образ жахливих умовин праці й життя колгоспників.

Реорганізація сільського господарства в СССР почалась зараз по січневому пленумі ЦК КПСС. Минуло вже 5 місяців, але наслідки її невеликі. «Ізвестія» (27.5. 1961) пише так: «Четвертий місяць відбувається реорганізація низової ланки сільського господарства. Термін вповні достатній, щоб підібрати передові колгоспи і радгоспи для організування

досвідно-показових господарств... Але, на жаль, у багатьох місцях у справі вибирання показових господарств зроблені серйозні помилки; наслідком є те, що «взірцевими» стали такі колгоспи і радгоспи, де врожаї дуже низькі, а продуктивність тваринництва мізерна... Є багато випадків, де реорганізація сільсько-господарської ланки обмежилася тільки зміною вивіски. Напр., колгосп «Червоний жовтень» названо досвідно-взірцевим, але ніхто не потурбувався спрямувати в цей колгосп висококваліфікованих агрономів і зоотехніків із великим досвідом. Та реорганізоване міністерство сільського господарства пише колгоспові директиву за директивою, вимагаючи від нього ведення досвідів».

Не краще виглядає і праця «Союзсільгосптехніки». Ця ж сама «Ізвестія» (26.5. 1961) надрукувала статтю голови «Сільгосптехніки» цілиного краю (Казахстану), Д. Омеляненка, який нарікає, що «нові господарські машини, замовлені колгоспами і радгоспами, народжуються незвичайно тяжко. Від того моменту, коли конструктор склав креслення нової машини і до моменту, коли вона появиться на полі, минає так багато часу, що здається ніби в наш космічний час найтяжчою справою є продукція різних рілньничих знарядь, бавовняно-збиральних машин та іншого реманенту...»

Омеляненко наводить такі приклади «народжування» московсько-советської «техніки»: «Три роки минуло, як завод «Алтейсільмаш» конструє плуг — подрібнювач ґрунту, два роки виконує Першотравневий завод Запорізького раднаргоспу досвідну жатку. Система проходження технічної документації сільсько-господарських машин складна й заплутана. Праці проєктування і конструювання машин та знарядь для комплексної механізації сільсько-господарського виробництва лише в одному Казахстані ведуть десятки науково-дослідних інститутів і конструкторських установ. Все це створює плутанину, безвідповідальність, відірваність від життєвої практики...»

Отже наслідки «реорганізації» і «поліпшення» керівництва сільським господарством вже вилазять на денне світло. Як бачимо з московської україномовної преси, в Україні в багатьох колгоспах і радгоспах бракує сільсько-господарської техніки, запасних частин до машин, пального тощо. Сільсько-господарський реманент не відремонтований, весняна сівба відбувалася повільно, дощі знищили ранні посіви, тваринництво занепадає, а в колгоспників нема ані трохи «ентузіазму» у виконуванні наказів окупанта. Приписки і окупамилювання існують далі, набирають таких широких розмірів, що Президія Верховної Ради СРСР 24 травня ц. р. ухвалила спеціальний «указ» — «Про відповідальність за приписки та інші перекинуття звітності про виконання плянів». Оскаржені за окупамилювання, згідно з цим «указом», будуть покарані позбавленням волі до трьох років («Правда», 25.5. 1961).

Отже, не зважаючи на спеціально гострі заходи Москви, сільське господарство в СРСР, зокрема в Україні, котиться далі в найглибшу прірву, бо його система суперечна нормальним законам господарювання і засуджена на повний провал.

С. М. МЕЧНИК

ТЕРОРИСТИЧНІ ОРГАНИ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

(Продовження, 5)

Коли вибухла німецько-московська війна, виявилось, що комуністи не були на належному рівні й не змогли опанувати ситуацію. Зокрема в цьому відношенні виявилось справжнє обличчя «всемогутнього» НКВД: енкаведисти були здатні нищити людей і цілі народи в мирний час, контролювати події мирного часу, але коли прийшли часи, що загрожували самим енкаведистам — вони виявили себе найбільшими боягузами, охопленими панічним страхом. Найкращим свідченням може бути безрозсудне нищення енкаведистами не тільки політичних в'язнів, а й арештованих за кримінальні або адміністративні провини. Ліквідація в'язнів провадилася спішно, дико й жорстоко, при чому НКВД, охоплене тваринним страхом, навіть не зуміло приховати й замаскувати свої злочинної діяльності. Воно навіть не змогло евакуювати або повністю знищити свої архіви та інші матеріали, що компромітували НКВД перед народом.

Довголітній терор комуністичної влади, застосований енкаведистами, не зміг знищити спротиву українського народу московсько-советській владі, не зміг духовно вбити його антикомуністичного наставлення. Саме вибух війни найкраще показав, яким чужим елементом для народу були енкаведисти на українській землі. Вони боялися українського населення більше, ніж наступаючого ворога — німців. В кожному українцеві бачили шпигуна, диверсанта, терориста — свого найголовнішого ворога. Ця паніка і страх перед українським населенням привела НКВД до відомої шпигуноманії, якою була охоплена не тільки партія і комсомол, а навіть і шкільна молодь. Вона призводила до трагікомічних випадків, що часто паралізували всю діяльність НКВД. Така хаотична ситуація, спричинена страхом перед народом, а не німцями, тривала під час відступу советських армій на цілій українській території. Лише тоді, коли вони опинились на московських етнографічних теренах, настала певна рівновага.

Сталін і його найближче оточення зрозуміли, що коли вони не зуміють опанувати паніки у своїх рядах, не будуть здатні чинити спротив наступаючим німцям і на московських теренах. Тому НКВД одержало великі уповноваження, щоб за всяку ціну опанувати ситуацію. Німецький наступ був спинений осінньою погодою і гострою зимою, а це дало енкаведистам змогу зміцнити свою силу й діяльність. Червона армія, що одержала передишку, мала можливість переформуватися й почати контрнаступ. Союз Москви з Великобританією і США та велика матеріально-технічна допомога від них, принесли не тільки моральне, а й практичне скріплення большевицького режиму і його збройних сил.

З кадрових військ НКВД (караульних, конвойних, охоронних, прикордонних) створено на всіх фронтах т. зв. «заградітельніе отряди», жажливої слави, які діяли не проти ворога — німців, а проти червоної армії. Фронтові частини червоної армії, що провадили важкі бої, опинилися таким чином між двома вогнями: перед наступаючим ворогом спереду, й перед кулеметами НКВД ззаду. Енкаведисти жорстоко розправлялися з вояками й старшинами червоної армії, приписуючи їм різні провини за невдачі на фронтах. Військову контррозвідку відібрано з рук військового командування й передано до рук НКВД з монопольними правами.

Але морально-бойовий дух червоної армії був скріплений не наслідком діяльності НКВД, а за рахунок злочинної політики Гітлера на окупованих територіях та його злочинного трактування советських воєнопонеполонених. Відомо, що в першій фазі війни мільйони вояків і тисячі старшин червоної армії, що складалися головним чином з синів поневолених Москвою народів, відмовилися воювати за Московську комуністичну імперію і використовували кожну можливість перейти на бік німців. Нелюдське поступування гітлерівців супроти військових антикомуністів (депортації до кадетів, голодна смерть, розстріли) призвело до того, що полонені вояки й старшини червоної армії були змушені при першій можливості втікати до партизан, або вертатися на московсько-советський бік фронту. Тут їх використовувано на військових мітингах, на яких вони розповідали про свої переживання в німецькому полоні, про холод, голод і смерть. Після цього советське командування посилало цих поворотців як штрафників на передову лінію фронту, де вони билися проти німців до останнього, вважаючи, що краще загинути в бою, ніж від голоду або кулі гітлерівця в німецькому полоні. Таке положення призвело до психічного скріплення червоної армії. Широкі армійські маси, що вважали комуністичну антинімецьку пропаганду за брехню, розчарувала дійсність, а це й призвело до відносного їх примирення з большевицькою владою. Москва вміло використовувала це примирення і скріплювала його поширюванням чуток, що московсько-комуністична влада змінюється в добрий бік і після війни не буде тої несправедливості, що була перед війною.

На доручення першого секретаря ЦК КП(б)У Нікіти Хрущова, на окупованій німцями території лишилися партійні та енкаведистські кадри для організування большевицького підпілля. Але ці кадри до першої половини 1942 року не могли одержати жодної матеріальної чи моральної підтримки серед населення України. Злочинна політика Гітлера на окупованих українських територіях, зміна становища на фронтах та советська пропаганда про зміну політики советської влади на краще, призвели до того, що там, де не було організованого самостійницького руху, народний антигітлерівський спротив почав виливатися у фарвартер московсько-большевицького антигітлерівського спротиву. Комуністи, використовуючи таку ситуацію, почали вести пропаганду, що комуністична партія не втекла, що залишилася і діє разом з народом.

Для зміцнення комуністичного підпілля Москва почала висилати на окуповані німцями території комуністичні кадри, що мали розбудовувати компартію за організаційним зразком попередніх часів. В комуністичній

підпільній мережі на окупованих німцями територіях діяли й енкаведисти, головним завданням яких була реєстрація всіх представників населення, що виявили себе ворогами московсько-совєтського режиму. Провокативний відділ НКВД зв'язав у зв'язок з тими комуністами, що працювали в німецькій адміністрації, поліції та інших установах. Ці контакти були розраховані на те, щоб, користуючись провокаціями, впливати на німців, щоб вони нищили саме той елемент, який ставився до большевизму найбільш вороже. Таким чином робилися спроби ліквідувати своїх ворогів не своїми, а чужими, в даному випадку німецькими руками. Ця акція мала на увазі досягнути такої мети: гітлерівці, ліквідує антикомуністів, викличуть вороже ставлення до них народних мас. Таке становище було дуже вигідне для Москви тому, що, поперше, воно послаблювало ворога зсередини, а подруге, в разі повернення на ці території червоної армії, а з нею і большевицької адміністрації, найактивніший антимосковський і антикомуністичний елемент буде вже знищений німцями і не принесе зайвого клопоту московському режимові.

НКВД контролювало, як тільки могло, не лише місцеве населення та його дії, а також і діяльність усього комуністичного підпілля — партійних кадрів, партизанських загонів та командирів цих загонів. Та незважаючи на всі зусилля Москви, на окупованих гітлерівцями територіях України їй не вдалося збудувати комуністичної мережі, що охопила б своєю діяльністю всі прояви життя народу.

На західноукраїнських землях Москва не мала жодного успіху в створенні комуністичного підпілля. Не мала вона й змоги розгорнути належну розвідувальну роботу. За винятком окремих розвідувальних пунктів, що давали дуже скупі й обмежені відомості, комуністи не могли похвалитися будь-якими більшими досягненнями.

Комуністичні партизанські відділи мали тісні контакти з підпільними комуністичними ячейками, збирали інформативно-розвідувальні матеріали, що пересилалися до Москви. Для поширення розвідувальної роботи на західноукраїнських землях Москва створила спеціальний розвідувальний партизанський відділ під командою чекіста Дмитра Медведєва. Завданням цього відділу було створити на західноукраїнських землях — на теренах Волині й Галичини — розвідувальну мережу.

Медведєв провадив діяльність у двох напрямках: 1) розвідка і терор проти гітлерівської окупаційної влади і 2) розвідка проти українських самостійницьких сил ОУН і УПА. Він мав свої розвідувальні пункти в Рівному і головну увагу спрямовував на створення такого ж агентурного осередку у Львові. Однак у Львові йому не вдалося створити своєї ширшої бази. Він спирався, головним чином, на підпільну польську комуністичну мережу, на т. зв. «Гвардію людową». Спеціально вишколений відділ Медведєва не мав спроможності і відваги вийти в рейд на західноукраїнські землі.

Особливої уваги у відділі Медведєва заслуговує діяльність розвідника-терориста Миколи Кузнецова. До большевицького полону попав німецький оберлейтенант Пауль Зібєрт, родом із Східної Пруссії. Микола Кузнецов, що добре володів німецькою мовою і вивчив її пруський акцент, узяв його документи і вивчив його біографічні дані. Уніформа

німецького старшини та документи давали йому можливість вільного пересування по окупованій німцями території. Кузнецов виконав замах на голову німецького суду Райхскомісаріату України д-р Функа в Рівному. Він викрав також генерала німецької поліції Ільгена. У Львові виконав замах на заступника німецького губернатора Галичини д-ра Вауера та його головного співробітника д-ра Шнайдера. 2-го березня 1944 р. Кузнецова і двох його співробітників затримав біля Вілогородки (на Волині) відділ УПА і, провівши слідство, засудив їх на кару смерті.

З 1943 року Медведев дістає конкретне завдання скерувати діяльність свого відділу виключно проти ОУН і УПА. На основі інформацій Медведева Москва знала про діяльність самостійницьких сил в Україні.

На четвертій сесії Верховної Ради УРСР в січні 1944 року Нікіта Хрущов мав доповідь проти українських націоналістів, у якій, між іншим, сказав: «Коли спитати українсько-німецьких націоналістів, скільки вони знищили німецьких окупантів, пустили під укіс німецьких ешалонів, скільки вони висадили в повітря мостів, щоб не дати загарбникам можливості перевезти зброю для поневолення і знищення українського народу, то вони нічого не зможуть відповісти*».

Нікіті «не було відомо» нічого про боротьбу українських націоналістів проти німецьких окупантів, але йому було добре відомо, яку велику небезпеку становлять ОУН і УПА для Москви. Тому вже на сесії «Верховної Ради УРСР» він почав акцію проти українських націоналістів. З цього часу московсько-советська преса і пропаганда почали ширити брехливі вістки про те, що українські націоналісти «співпрацюють» з німцями.

Тільки 1944 року, коли червона армія оперувала вже в районі Луцького, відділ Медведева наважився вийти в рейд, намагаючись досягти околиць Львова. Віля села Нивиці (100 км на північний схід від Львова), в бою з невеликим відділом УПА Медведев зазнав поразки — він утратив штаб, його відділ фактично був розгромлений, а незначні його рештки були примушені відступити в район Рівного.

*

Рівноправність командира і комісара в червоній армії утворила на початку війни так зване «двоначалство», що мало негативний вплив на керівництво військом. 9-го жовтня 1942 року «указом» Президії Верховної Ради СРСР це «двоначалство» було зліквідоване. Вся відповідальність за цілість військової діяльності була покладена на командирів, а політруки й комісари були призначені до їх заступників по політичній частині.

1941 року НКВД розподілено на НКВД і НКГВ. «Особие отделы» (ОО) в червоній армії в наслідок цього поділу були т. зв. «Третім відділом штабів в армії» та підлягали юрисдикції «Народного Комісаріату Оборони» (НКО). В липні 1941 року привернено старий стан. 10-го квітня 1943 р. «Особие отделы» НКВД перейменовано на відділ контррозвідки (КРО), що мав ще відому назву «СМЕРШ» — від «смерть шпигунам». Цей відділ перейшов від НКВД в юрисдикцію НКО. Начальником «Смер-

* «Під чужими прапорами», Київ, 1956, стор. 86.

шу» став генерал Віктор Семенович Абакумов, що підлягав безпосередньо народному комісареві оборони, себто Сталінові. Заступником Абакумова був генерал Іван Олександрович Серов.

«Смерш» провадив контррозвідку не тільки в лавах червоної армії, а також у запіллі та в прифронтовій полосі. Це були жорстокі розправи над населенням територій, що тимчасово перебували під німецькою окупацією. «Смерш» дуже тісно співпрацював з органами НКВД, бо офіцери «Смершу» в минулому фактично були офіцерами НКВД. В травні 1943 р. НКВД знову розподілено на НКВД і НКГБ. НКГБ («Народний комісаріат державної безпеки») перебрав на себе всі справи невійськової таємної советської розвідувальної і контррозвідувальної служби на території СРСР і поза його кордонами. НКВД співпрацювало з НКГБ, провадило розслідування справ т. зв. державних злочинів, виявлених органами НКГБ, прикордонною службою і міліцією. Компетенції НКВД підлягали всі місця ув'язнення — концтабори, тюрми і т. п.

НКВД і НКГБ підлягали московському урядові, себто «Раді народних комісарів». Начальником НКГБ був генерал Меркулов, що перед розділенням комісаріатів був заступником комісара НКВД Л. Берії.

*

Московський штаб червоних партизан на Україні, який був створений IV-им управлінням НКГБ, керував партизанськими відділами, що діяли на окупованих німцями територіях. Крім агентів і матеріальної допомоги, він висилав на ці території керівних чекістів і членів ЦК КП(б)У для контролювання комуністичного підпілля. Такі відвідування мали також за мету морально скріплювати партизанських ватажків. Так, напр., з такою місією дісталися на окуповану німцями територію Дем'ян Коротченко і старий чекіст Тимофій Строкач, що займав у партизанському штабі визначне місце.

Строкач почав свою діяльність у московсько-советських органах безпеки на Україні ще в двадцятих роках. Походить він зі змосковщеної молдавської родини, знає добре московську, українську, молдавську й румунську мови. Московсько-німецьку війну зустрів на посаді коменданта Біляївського прикордонного району, в ранзі полковника прикордонної служби НКВД.

Московський партизанський штаб в Україні тісно співпрацював із штабом т. зв. «Першого українського фронту», очолюваного маршалом М. Ф. Ватутіним, а для координації дій був призначений Нікіта Хрущов, як член «Восної ради» фронту, а ранзі генерал-лейтенанта. Генерал Ватутін належав до партійних генералів і до особистих приятелів Хрущова. 20-го березня 1943 року Ватутін був поранений у бою з відділом УПА на шосе в районі Корець—Рівне, і в наслідок поранення помер. Ватутіна компартія зробила «героем», створила про нього легенди, його ім'ям назвала міста, вулиці, а в Києві на березі Дніпра поставила йому пам'ятник.

Головний штаб партизанських дій разом з московсько-советським адміністративним апаратом посувався за червоною армією і опановував відбиті нею території. Після зайняття червоною армією Києва, цей штаб примістився в українській столиці. НКВД і НКГБ почали організувати свої управління і провадити систематичну діяльність, головний напрямок якої

був спрямований на ліквідацію антисовєтських елементів, а в першу чергу українських націоналістів. Установою, що перша почала цю ліквідацію, був «Смерш», що посувався слідом за частинами червоної армії.

Московсько-совєтська влада на відбитих від німців територіях звертала всю увагу на організацію нормального життя, головним чином господарського, щоб впродовж найкоротшого часу забезпечити потреби фронту. Одночасно провадилася мобілізація до червоної армії. Москва вважала всіх чоловіків, що перебували на окупованій німцями території, політично ненадійним елементом. Після перевірки «Смершом», їх посиляли на передову лінію фронту в найбільш небезпечні місця. Вони переважно вливалися у штрафні батальйони, розчищали заміновані поля тощо. Так Москва використала фронт для нищення ворожого до неї елементу. Ясно, що мало хто з учасників штрафних батальйонів лишився живим.

*

IV-те управління НКГБ і «Смерш» не мали докладних інформацій про ОУН і УПА, зокрема про їх діяльність на Волині, в Галичині, на Закарпатті і в Карпатах. На цих українських землях, як ми вже згадували, комуністичне підпілля не мало розбудованої розвідувальної сітки. Цим і пояснюється погана поінформованість Москви про дії українського націоналістичного підпілля. Така ситуація привела Москву до переконання, що бойові відділи УПА і сітка ОУН (більша їх частина) відступимуть разом з німцями і лише незначні націоналістичні сили будуть ставити спротив червоній армії. Та з ними легко дадуть собі раду органи «Смершу».

Москва не знала ні плянів, ні тактики ОУН-УПА. Бойові формації українських націоналістів переховувались на окупованих совєтською армією територіях і тільки потім почали знову свої бойові дії. Під час німецького відступу і совєтського наступу, вони, проти сподівань Москви, не відступили з німцями, а лишилися на своїх землях, щоб продовжувати боротьбу з московськими окупантами.

На відбитих від німців теренах України органи НКВД і НКГБ, а також партійний апарат, почали розмішуватися в населених пунктах, почувавши себе досить певно. Тільки через деякий час були заскочені тим, що на тих теренах раптом з'явилися сильні відділи УПА. ОУН і УПА почали діяти в першу чергу на тих теренах, що були під їх контролем. Райони очищалися від московсько-совєтського апарату; націоналістичне підпілля ліквідувало кадри комуністичних, енкаведистських і енкебівських службовців. На місцях ліквідованих Москва прислала нові кадри, так що в деяких районах УПА і ОУН були змушені ліквідувати ці кадри по кілька разів. Тоді Москва втратила багато найкращих, найбільш вироблених своїх партійних і чекістських кадрів.

Районні центри, віддалені від великих доріг та інших шляхів сполучення, були деякий час вільними від московських окупантів. Пізніше в ці райони почали прибувати московські адміністративні кадри з сильною охороною, займаючи найбільші будови. Тут вони влаштовували свої гнізда, оточуючись колючими дротами та застосовуючи інші засоби для власної безпеки. Звідси робили наскоки на села з метою розправи з населенням, збирання контингентів і т. п.

Партизанський штаб у Києві реорганізовано у відділ НКГБ «по боротьбі з бандитизмом», скорочено ОББ, що його очолював Тимофій Строкач, досвідчений партизанський ватажок. Усіх колишніх комуністичних партизанів влучено до відділів внутрішніх військ НКВД і кинено на боротьбу проти революційної ОУН і УПА.

Коли більшовики проводили примусову мобілізацію до червоної армії, частина місцевого українського населення порядком самозахисту почала втікати до УПА. Це, здебільшого, був той елемент, який за інших обставин ніколи не був би прийнятий командуванням УПА до повстанських лав.

Після капітуляції Німеччини на територію західноукраїнських земель перекинено, на наказ Сталіна, кілька советських армій для скріплення сили внутрішніх військ НКВД. В кожному селі з'явилися московські гарнізони, що складалися з кількадесят або й кількесот бійців. В тих гарнізонах було й по кілька оперативних службовців НКГБ, переодягнених в армійську уніформу. Крім військових гарнізонів були ще т. зв. «істребительніе отряди», що складалися з колишніх комуністичних партизанів, а також з деяких місцевих людей, примушених силою. Москва почала блокувати території, на яких діяла УПА, застосовувала масові й прилюдні езекуції. Під час масових арештів та обшуків оперативні працівники змушували людей силою йти на співпрацю з НКГБ. Був це дуже важкий час, коли українське населення мало дуже великі жертви і втрати. Але тяжка дійсність підпільної боротьби проти московських окупантів сприяла відсіюванню випадкового елемента, що притулювся до націоналістичного підпілля під час переходу фронтів.

Дикі й жорстокі розправи НКВД і НКГБ з мирним населенням та пропаганда революційної ОУН і УПА мали свій вплив на вояків і старшин червоної армії, зокрема української національності. Частина червоної армії почала свідомо уникати боїв з УПА, а якщо такі траплялися, стріляли не цілячись, намагаючись уникнути дальших сутичок. Це призводило до конфлікту між частинами червоної армії і НКГБ. Військові армійські начальники заявляли, що боротьба на внутрішньоукраїнському фронті є справою комісаріату внутрішніх справ, а не армії, яка вже виконала своє завдання на фронтах війни проти німців.

Після кількомісячного вживання частин червоної армії для блокування сіл і лісів, їх відтягнуто з місцевостей, де діяла УПА; натомість посилено гарнізони військ НКВД. В складі червоної армії були різні національності з цілого т. зв. СССР; вони на власні очі побачили боротьбу українського народу за свою самостійність. Таким чином ця боротьба стала відомою широким масам поневолених в СССР народів і Москва вже не могла приховати її.

НКВД і НКГБ застосовували жахливий масовий терор проти українського населення. Езекуції провадилися, переважно, способом вішання. Так, напр., в селі Мишковичі, Тернопільської області, на кожному телефонічному стовпі вирождж двох кілометрів були повішені люди, обвинувачені у співпраці з націоналістичним підпіллям*. Такі жахливі випадки траплялися майже в кожному районі. Чекісти не мали жодних

* УГВР, вид. ЗЧ ОУН, ВУЦ, ч. 3, 1956 р. стор. 136.

людських меж і з тваринною жорстокістю розправлялися з українським націоналістичним підпіллям, навіть з раненими повстанцями, які попали до їх рук.

В той час першим секретарем ЦК компартії в Україні був випробуваний сталінець Нікіта Хрущов. Наркомом внутрішніх справ був генерал-лейтенант державної безпеки Сергій Савченко, а згодом на його місце призначено генерал-лейтенанта Ковальчука. Ліквідацію українського революційного підпілля Сталін доручив по партійній лінії Хрущову, а по лінії НКВД — Веріі. Брав в ній участь також і ген. І. Серов, що офіційно був заступником командувача советських військ у Східній Німеччині, маршала Жукова. На ліквідацію українського підпілля ОУН-УПА мобілізовано всіх активних членів компартії, військову контррозвідку «Смерш», всі станиці НКВД і НКГБ, війська внутрішніх сил НКВД, ОББ та «істребітельніе отряди». Всі вищезгадані формації будували за посередництвом своїх оперативних працівників сексотські мережі, вербуючи людей силою, шантажами й іншими випробуваними методами.

Населення українських земель, починаючи від простого люду й закінчуючи представниками інтелігенції, ставилося вороже до московського окупанта. Це вороже ставлення особливо впадало в очі на західноукраїнських землях, де навіть ті люди, які не мали нічого спільного з ОУН-УПА, виявили своє прихильне ставлення до боротьби підпілля.

Врешті Москва побачила, що вона мусить застосувати нову тактику в боротьбі проти ОУН-УПА, бо дотеперішній її курс не приніс для неї успіхів. За цим курсом треба було радикально винищити український нарід, що, очевидно, не було Москві під силу. Московський режим змінив тактику, почав агітувати за співпрацю з ним не тільки серед бідного прошарку населення, а й серед «середняків» і «куркулів», не звертаючи уваги на те, що вони, згідно з вченням Леніна, були ідеологічно ворожі до комунізму. Компартія намагалася робити з цих людей голів сілрад, колгоспів, втягати їх у советську адміністрацію, при чому це питання ставилося так: або береш посаду, або протягом 24 годин будеш депортований на далеку Північ.

Через втягнення місцевих людей до праці в апараті советської адміністрації компартія намагалася знайти контакт з населенням, якого не могла дотепер знайти тому, що адміністративний апарат був для нього чужим. З тих людей, що пішли працювати в адміністрації, таємних співпрацівників НКВД і НКГБ не робили, бо хотіли, щоб місцеве населення мало до них довір'я. Спеціальна увага при цьому зверталася на представників інтелігенції, головним чином на представників її старшого покоління.

До «обробки» визначніших представників західноукраїнської інтелігенції взявся особисто сам Хрущов, користуючись допомогою галицького комуніста Ярослава Галана. Професорові Іванові Крип'якевичеві Хрущов заявив, що коли він не засудить публічно свого минулого і своєї «Історії України», він буде знищений. Після цього Крип'якевич написав непереконливу брошуру, в якій засудив своє минуле. Найбільш активно почав співпрацювати з московськими більшовиками професор Михайло Рудницький, якому «переставитися» на зовсім комуністичні позиції не

було тяжко. Багато західньоукраїнських інтелігентів, що відкинули пропозиції комуністів, були заслані до концтаборів за «співпрацю з гітлерівцями». До них належали також композитор Барвінський і лікар О. Барвінський. Коли О. Барвінський категорично відмовився співпрацювати з більшовиками, проти нього зфабриковано публічний судовий процес у Львові, обвинувачуючи його у «співпраці з Гештапо». Як свідка проти нього висунули колишнього службовця львівського Гештапо Герберта Кнорра, який, покутуючи власні гріхи, став слухняною лялькою в більшовицьких руках. В січні 1948 року лікаря О. Барвінського засуджено.

Хрущов вимагав, щоб представники західньоукраїнської інтелігенції підписали колективний заклик до українського націоналістичного підпілля припинити боротьбу, але акція Хрущова успіху не мала.

Головну увагу звернули компартія, НКВД і НКГБ на те, щоб між підпіллям і населенням «вбити клина», щоб таким чином позбавити підпілля моральної і матеріальної підтримки народу. Для цього до сіл висилалися бригади письменників і поетів, які доводили безцільність продовжувати «пролиття крови».

В боях з відділами УПА і озброєного підпілля ОУН більшовики застосували нечувано рафіновані провокації. Так, напр., 15-го травня 1946 р. в Цуманському районі, Ровенської області, енкабисти, наступаючи на відділ УПА, силою гнали поперед себе жінок, дітей і старих, щоб таким чином змусити повстанців стріляти в населення або дати можливість відділові НКГБ просунутись уперед*.

Бербуючи сексотів, НКГБ звертало увагу на те, щоб їхній майбутній співробітник був загальновідомою і шанованою в даній місцевості особою та мав велику родину. Пізніше енкабисти самі виявляли цього свого співробітника, розраховуючи на те, що він буде знищений підпіллям, а це приведе до того, що родичі й знайомі знищеного поставляться вороже до ОУН-УПА.

НКГБ організувало й провокативні «підпільні» мережі. Наведемо тут один такий приклад:

НКВД арештує в селі людину, підозріваючи її у співпраці з підпіллям. Під охороною кількох чекістів арештованого транспортують до району, але десь у лісі конвой попадає ніби в засідку повстанців. Починається перестрілка, хтось із конвоїрів навіть гине, а інші розбігаються. Так арештований потрапляє до рук «повстанців», не маючи найменшого поняття, що це не повстанці, а переодягнені чекісти. Ці «повстанці» провадили слідство над «визволенням» арештантом, обвинувачуючи його у співпраці з НКГБ. Тоді арештований, якщо він справді мав якийсь зв'язок з підпіллям, виправдував себе, покликався на свої зв'язки з підпіллям і таким чином відкривав чекістам підпільні тасмниці.

Інший приклад. Чекісти в якомусь селі розповсюджують вістку про те, що їм відомі всі люди, які тасмно постачають підпільникам харчі. Приїжджають у село і ніби готуються до засідки на підпільників. Потім уночі до будь-якої хати приходять переодягнені на підпільників чекісти,

*) УГВР, вид. 34 ОУН, 1956 рік, ВУП, ч. 3, стор. 174.

вимагають харчів. Господар, знаючи, що є засідка чекістів, каже про це «підпільникам» і, щоб не наразити себе на небезпеку, відмовляє їм харчів. Тоді «підпільники» кидають у вікно хати гранати. Другого дня советська пропаганда, посилаючись на випадок, що стався вночі, вже поширює вістку про те, що підпільники замордували українську родину. Така пропаганда і провокація були розраховані на те, щоб між народом і підпіллям «вбити клина».

Населення, не завжди знаючи про рафіновані методи дії НКГБ, часто стало жертвами провокацій. В таких тяжких обставинах підпільної боротьби Службі Безпеки націоналістичного руху було іноді дуже тяжко своєчасно демаскувати большевицькі провокації.

Відділ «по боротьбі з бандитизмом» (ОББ) був формацією «республіканською», що формально мала осідок у Києві, а насправді — у Львові. Цей «отдел» був глибоко конспірований, мав у своєму розпорядженні звіти всіх районних станиць НКГБ. У тактиці визначався тим, що намагався вербувати до співпраці з ним лише тих людей, які якоюсь мірою були зв'язані з підпіллям. Таким чином діяльність відділу «по боротьбі проти бандитизму» була скерована на інфільтрацію підпілля. Кожного повстанця або підпільника, що попав у руки большевикам, передавали цьому відділові. Що в той час на західноукраїнські землі Москва посилала найбільш вишколені партійні й чекістські кадри свідчить хоч би факт, що навіть на посадах начальників районних управлінь були люди з рангами майорів державної безпеки і вище.

Комуністи намагалися переконати українське населення, що підпілля — це «залишки гітлерівців». Про провідника ОУН Степана Бандеру розповсюджували різні брехливі чутки, на зразок тих, що їх знаходимо в книжці В. Беляєва і М. Рудницького п. з. «Під чужими прапорами» (Київ, 1946):

«Щоб оточити ім'я Бандери — свого агента, поставленого на чолі ОУН — ореолом мучеництва, підняти популярність поповича-терориста серед ошуканої націоналістичною пропагандою, відсталі частини населення, Гештапо інсценізувало арешт Бандери і його najbliżших прихвостнів».

З 1944 року до січня 1947 року лише з однієї Львівської пересильної тюрми було вивезено в глибину СРСР 1,400.000 людей, засуджених на 10-20 років ув'язнення, а засуджених на термін не більше 10 років — понад 2 міл. людей*.

28 березня 1947 року в бою з українськими повстанцями загинув відомий польський комуніст, міністер оборони Польщі, генерал Кароль Сверчевський. Щойно його смерть показала світові, як старанно замовчувала Москва боротьбу українського народу за визволення, що провадилася в широкому масштабі. Дії ОУН і УПА змусили Москву скласти умову про спільну боротьбу проти українського націоналістичного підпілля з польським та чеським комуністичними режимами.

(Продовження в наступ. числі).

*) «Шлях Перемоги», 25.5. 1958 р.

ЦК Компартії в Україні проти «Визвольного Шляху»

Лайливий виступ самого органу «Центрального Комітету комуністичної партії України» проти нашого журналу вказує на те, що ворог досконало відчуває дію українського націоналістичного руху на чужині й мусять відбиватися та оборонятися, дарма що притаманною йому зброя — наклепами і лайкою. Але сам факт такого виступу є знаменний і варта йому присвятити кілька рядків на сторінках «Визвольного Шляху».

У 5-му числі офіційного органу московсько-большевицьких ставлеників у Києві — «Комуніст України» (травень 1961 р.), що є «теоретичним і політичним журналом Центрального Комітету Комуністичної Партії України», появилася стаття О. Мазуркевича під заголовком «Фальсифікаторам не затьмарити величі Тараса Шевченка», в якій автор «розправляється» з українськими «буржуазними» націоналістами, головно з Редакцією «Визвольного Шляху» та її співробітниками, врешті з українськими ученими на чужині.

Стаття починається шаблонними й до зануди відомими похвалами «радянській владі», яка ласкаво дозволяє шевченкознавцям усіх народів (поневолею в тюрмі СРСР і в сателітах) «глибоко і всебічно досліджувати й розробляти» творчу спадщину Т. Шевченка «на основі марксистсько-ленінського вчення» (себто, вигадувати різні нісенітниці в роді «любови» Шевченка до «великого російського народу», «благородного впливу» на нашого поета з боку «прогресивних російських діячів» його часу й т. п.), далі хвалить «літераторів прогресивного табору української еміграції в США і Канаді» за «чимало корисного для висвітлення життя і творчості Т. Шевченка, врешті переходить до атаки на українських націоналістів.

«Невмируще слово великого Кобзаря — пише О. Мазуркевич — і сьогодні служить благородній справі боротьби народів за своє соціальне і національне визволення, за дружбу, за мир у всьому світі. Саме тому за рубежом не припиняються спроби фальсифікувати творчу спадщину українського народного поета, зробити її знярядом боротьби проти радянської культури, проти соціалізму. У таборі націоналістичної української еміграції, найбільше у Федеративній Республіці Німеччини, в Сполучених Штатах Америки та Канаді, всіляко намагаються спотворити творчість Шевченка, використати її в брудних цілях антирадянської пропаганди. Особливо ж активізувалися фальсифікатори у зв'язку з всенародним вшануванням сторіччя з дня смерті Т. Г. Шевченка.

«Перш за все сучасні фальсифікатори силкуються будучо викривити, перекрутити саму суть творчості Шевченка, його світогляд і творчий метод. Щоб витлумачити творчість Шевченка в душі лицемірних своїх «гасел» і «програм», буржуазно-націоналістичні недобитки перефарбовують великого революціонера-матеріаліста і атеїста, що піднявся на вершину передової думки своєї епохи і став в ряд з найвидатнішими

прогресивними мислителями світу, в... ідеаліста. Заодно з світоглядом перекроюють і творчий метод: основоположника реалізму і його критичного напрямку в українській літературі перевертають в захмарного романтика «від початку і до кінця»!...

«Саме світогляд і метод є крилами і серцем творчості поета, — пише далі О. Мазуркевич. — Тому звідси й починають націоналісти свої підступні вправи. Щоб переконатися, що всі їх «трактування» є ніщо інше, як махінації пройдисвітів, досить обмежитися найтипівшими прикладами».

Тут перевертень Мазуркевич наводить ці «приклади», пишучи:

«Виступаючи з новоявленими фальсифікаціями на старий лад, лондонські оунівці в щорічних «ювілейних» статтях збанкрутілого свого «Визвольного шляху», товчуть, подібно до щедрінського Органчика, одне й те ж: Шевченко в усіх своїх творах «стоїть на позиції християнсько-ідеалістичної філософії», «весь його світогляд просякнений глибокою вірою у всевишнього» і т. п. Тієї ж тягнуть і фальсифікатори в США...»

З черги Мазуркевич накидається з лайкою на Л. Вілецького, проф. Д. Чижевського, «лагузу» Степана Скрипника, Д. Дорошенка, К. Меннінга, М. Грушевського, які нібито «затуманювали клясову суть творчості Шевченка твердженнями, ніби наш великий поет був поборником християнської любові до «чоловіка взагалі», поза клясами і суспільною боротьбою...»

Найбільше, одначе, лютує «товариш» Мазуркевич з «Комуніста України» на «Визвольний Шлях», бо знову повертається до нього:

«У своїх потугах (може краще було б сказати: «у своїй натузі», О. Мазуркевичу? — запитання наше) будьщо притупити соціально-політичну гостроту творчості Шевченка буржуазно-націоналістичні фальсифікатори намагаються зобразити революціонера-демократа співцем «класового миру», «безкласовості» української нації. Нещодавно, у березневому «ювілейному» номері того ж таки «Визвольного шляху», якийсь П. Савчук твердив, ніби «весь український народ, незважаючи на різниці його суспільних верств (!), визнає Шевченка своїм ідейним провідником...», і що радянські шевченкознавці, бачте, «звужують його ідеї тільки самим соціальним визволенням українського народу»! Всі ці «откровения» пан «професор» П. Савчук поспісував у своїх натхненників, зокрема у П. Зайцева, на якого він посилається тільки про людське око (він цитує Велицького за... Зайцевим!), а також у Д. Чижевського, Л. Вілецького, К. Меннінга, М. Глобенка (Оглобліна), які, в свою чергу, позичали «розуму» у Грушевського, Дорошенка, Смаль-Стоцького та їм подібних. Так, скажімо, той же Дорошенко у виданій в Нью-Йорку книжчині «Тарас Шевченко», що не випадково супроводжувалася вступною статтею К. Меннінга, твердив, ніби Шевченко «намагався довести до доброго порозуміння між клясами», «закликав усю українську націю, панів і селян, благав панів відмовитися від своїх привілеїв і встановити добрі відносини між клясами» і т. п.»

Відмовивши українським шевченкознавцям на чужині будь-якого права на їхні обґрунтовані докази твердження, О. Мазуркевич патетично

виголошує: «Чий співцем є Тарас Шевченко, було загальноновизнаним ще вдореволюційний час». Хто ж це такий «визнав»? «Плеханов і А. Луначарський!» Справді, великі авторитети й знавці! Більше аргументів співробітник «Комуніста України» не знаходить, тому б'є в «чулу ноту», самими словами:

«Зловорожій версії українських буржуазних націоналістів про те, ніби Шевченко був «поетом українського аристократичного панства», проповідував «клясовий мир», християнське «всепрощення» і ніколи «не висував на перший план момент соціальний...», різко протистоїть незаперечно історична правда, на ґрунті якої постав світлий образ Шевченка — незламного борця проти всьлякого гноблення людини, насамперед соціального, образ революціонера, який і національне визволення обстоював лише з позиції класової боротьби».

Лає О. Мазуркевич українських націоналістів, бо мусить, бо так наказує йому Москва, яку болить те, що ці націоналісти розкривають правду, виявляють справжнє обличчя ворога, що поневолює Україну й український народ, до того ж ще примушує любити себе й уважати «другом».

«Українські буржуазні націоналісти — пише Мазуркевич — завжди зазіхали і нині особливо оскажено замахуються на священну, у віках зцементовану дружбу народів нашої Батьківщини, насамперед народів-братів — російського і українського. Прагнучи відірвати чи бодай послабити цю дружбу, вороги й тут намагаються використати у своїх підступних цілях творчість великого Кобзаря. Для цього вони облудно переносять ненависть Шевченка до російського царизму на російський народ і його культуру в цілому.

«Так, під час ювілейних шевченківських свят згадуваний уже журнальчик «Визвольний шлях», цей заіржавілий рупор націоналістичного охвістя у Лондоні, нічого іншого не придумав, як повторити зади брудної фальсифікаторської писанини на зразок облудних провокаційних тверджень, нібито «Шевченко був проти будь-якого спілкування з Московщиною», «Шевченко виступає проти Московщини в цілому» і т. п.»

Після соковитої лайки О. Мазуркевич здобувається навіть на гумор, бо, щоб переконати читачів свого журналу в тому, нібито Шевченко любив Московщину й москалів (які були для нього завжди «кацапами», «чужими людьми!»), він покликується на свідчення самого їх імператорського величества... Нікіти Хрущова!

«До російського народу і його культури (в стилі описів Салтикова-Щедріна — прим. наша) великий український поет завжди ставився з сердечною братньою любов'ю і найглибшою повагою, про що свідчить вся його творчість. «Шевченко, — говорив М. С. Хрущов, — близько і добре знав російський народ і був у найтіснішій дружбі з його видатними діячами і борцями. Він стояв за зміцнення братерської єдності і дружби російського і українського народів у їх спільній боротьбі проти російських і українських кріпосників і царизму». Саме це — радіє Мазуркевич, немов би відкрив справжню істину, — найбільш і дратує закліятих ворогів українського, російського і всіх братніх радянських

народів, найдошкульніше допікає наклепникам на Шевченка — українським буржуазним націоналістам.

Нам здається, що полемізувати з О. Мазуркевичом, переконувати його в протилежності — зайва річ. З усієї його, за дозволом сказати, статті видно, що він і не читав творів Шевченка, якого зібрався боронити перед «буржуазними фальшивниками», не вглиблювався в них. Бо коли б він уважно читав Шевченкового «Кобзаря», його повісті, листи, «Щоденник», не минаючи «ніже титли, ніже тії коми», то напевно знав би, що Шевченко не був ані матеріялістом, ані атеїстом, ані не любив «Росії» і «російського» народу, бо ж ніколи навіть не вживав цієї, вкраденої ще Петром, назви. Ми впевнені, що О. Мазуркевич тільки перелистковував «Кобзаря», виданого 1950 року Державним видавництвом художньої літератури в Києві, до якого написав вступну статтю О. Корнійчук. І від цього Корнійчука Мазуркевич запозичив стиль свого писання — лайку й неправду та промовчування. Бо Корнійчук вилаяв у своїй передмові не тільки Куліша й Мартоса, а й «буржуазних» українських націоналістів, які, нібито, «маскуючись, намагалися у своїх писаннях довести, що Шевченко був націоналістом». Але Корнійчук не згадав ні словечком про те, що з «Кобзаря», до якого він написав передмову, московсько-большевицькі прислужники-видавці викинули аж 30 віршів Шевченка, себто пофальшували його. Серед цих викинених віршів є 18 таких, що з них О. Мазуркевич міг був пізнати справжнього Шевченка, не зфальшованого «радянськими» видавцями з наказу Москви, а саме: «Розрита могила», «Чигирин», «Великий льох», «Суботів», «Давидові псалми», «Не спалося, а ніч як море», «Іржавець», «Ой, вигострю товариша», «Заступила чорна хмара та білу хмару», «Швачка», «У неділеньку, у святую», «Не вернувся із походу», «У Вільні городі преславнім», «Як би то ти, Богдане г'яний», «Во Юдеї, во дні они», «Умре муж великий...», «Саул», «Титарівна».

Ще щодо знання Мазуркевича. Щодо стилю його писання, то несамовита лайка й примітивізм у логіці, чи радше, відсутність логічного мислення в наведених Мазуркевичом «доказах» на його твердження (чи, напр., приведений вірш Шевченка «Такії, Боже наш, діла...» доводить атеїзм, чи навпаки, ствердження поетом існування святого Бога?) переконують нас, що ані журнал «Комуніст України», ані сам його співробітник О. Мазуркевич не мають нічого спільного з українством. Бо такі огидні, простацькі вирази, яких уживає Мазуркевич і друкує «Комуніст України» («заіржавілий рупор охвістя», «мерзенна суть, підла мета...», «оскаженілі» і т. п.) чужі українській духовості. Це притаманість, мабуть виключна, московського народу, найвищі представники якого (колись царі, патріархи, генерали, тепер Хрущов і його соратники) постійно непристойно лаються навіть у присутності жінок, дітей і чужих людей. Самий же «ЦК компартії» в Україні, що має такий офіційний органчик і таких співробітників, є тільки московською експозитурою в нашій Батьківщині, просто — «грязь Москви», як писав Т. Шевченко. Тож, як він може виступати в обороні українського Шевченка?

О. Д.

УВАГА!

УВАГА!

Вже вийшло і поступило в продаж чергове 44-сторінкове число **»А.Б.Н. КОРЕСПОНДЕНЦ«** за травень-червень, 1961, прикрашене знімками з конференції в Манілі.

В цьому числі знайдете статті визначних своїх і чужинецьких політиків і публіцистів, що порушують питання визвольної боротьби поневолених Московією народів.

Серед них:

Велі Каюм Хан (Туркестан) — РОСІЯ В АЗІЇ І АФРИЦІ.

Д-р Чтібор Покорни (Словаччина) — НЕМА КОМПРОМІСІВ.

С. (Україна) — В КОСМОС БЕЗ БОГА.

— ПОТРІБНІ ДІЛА, А НЕ СЛОВА.

— БОМБА АГЕНТІВ КІБ ПІД ПРИМІЩЕННЯМИ АБН.

Н. Накашідзе (Грузія) — 40 РОКІВ ПІД РОСІЙСЬКО-БОЛЬШЕ-ВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ.

Бану Манта (Румунія) — ПОНЕВОЛЕННЯ РУМУНІЇ ПРОДОВ-ЖУЄТЬСЯ.

А. Фурман (Німеччина) — УКРАДЕНА СЛАВА.

Губерт Вольф (Німеччина) — РЕЗОЛЮЦІЯ КОНГРЕСМАНА Д. Й. ФЛЮДА В ДОМІ РЕПРЕЗЕНТАНТІВ У СПРАВІ ВИЗВО-ЛЕННЯ З-ПІД РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ.

— СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА В ДІЙСНОСТІ І В ПРАВІ.

— ДЕКЛАРАЦІЯ 7-ОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ АПАКЛ В МАНІЛІ.

— ВІСТІ З-ЗА ЗАЛІЗНОЇ ЗАСЛОНИ.

— ОГЛЯДИ І НОВИНИ.

— МЕМОРАНДУМ.

»А.Б.Н. Кореспондентц« приносить достовірні вістки з наших по-неволених Батьківщин, а одночасно допомагає західнім політикам краще розуміти питання московського імперіалізму.

»А.Б.Н. Кореспондентц« порушує всі політичні актуальні справи в світі, а поневолених народів зокрема. Якщо цікавитеся долею поне-волених народів та якщо хочете знати що робиться в напрямі їх-нього визволення з-під московського ярма — то спішіть зі замов-ленням.

ПІДДЕРЖУЙТЕ

українську крамницю КАЛИНА

562 Genesee St., BUFFALO 4, N. Y.

а переконаєтеся самі, що там найкраще закупите всякого роду галянтерійні товари, книжки, часописи, образи, різьби, нитки DMC, панами, українські вишивки, а також імпортовані солодоші.

**СВІЙ ДО СВОГО! — ЗАПОРУКА НАСІОЇ СИЛИ
ТОВАР ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ НА ПИСЬМОВІ ЗАМОВЛЕННЯ**